
Актуальність проблеми людських втрат від голоду у 1933 р. не зменшується з роками. У черговий раз дискусія на цю тему виникла на Парламентських слуханнях щодо вшанування пам'яті жертв голодомору 1932 – 1933 років, що відбулися у Верховній Раді України 12 лютого 2003 р.

Не секрет, що одні політики схильні мінімізувати людські втрати від голоду, а інші – збільшити їх. Така різноголосиця проявилася й у залі Верховної Ради. Проте уперше деякі народні депутати заявили, що їм потрібно тільки одне: знати правду. Мабуть, суспільство вже стомилося від безплідних дискусій різних політичних сил на цю тему.

У доповіді Д.Табачника прозвучала оцінка жертв голодомору: близько 7 млн. чоловік на теренах УСРР¹. Не полемізуючи з віце-прем'єр-міністром, який просто назвав цифру, що використовується найчастіше, п'ятеро народних депутатів висловили згоду чи незгоду з цією цифрою або своє ставлення до різноголосиці в оцінках.

Зокрема, В.Ющенко у короткому виступі тричі назвав цифру, якій надає перевагу: 10 мільйонів невинно убієнних². Кожного разу він знаходив інший контекст для названої цифри, але було видно, що він її вважає аксіомою.

Л.Танюк апелював до розрахунків американ-

ського демографа, але скористався ними некоректно: “Максудов, який досліджував демографічні втрати населення з 1927 по 1938 роки, подає цифру 7 мільйонів, 25 тисяч щодня. Додайте сюди 1,4 мільйони розкуркулених і вивезених з України до 1931 року, біля 1 мільйона яких загинули, загальна цифра розкуркулених на Союзу 12 мільйонів, близько 350 тисяч пропаж, знищень і самострілів, бо стрілялися не лише хвильові і скрипники, і ми одержимо до 10 мільйонів жертв”³. По-перше, наведені величини не склалися в цифру, вже названу В.Ющенком. По-друге, ці 10 мільйонів жертв народний депутат пов’язував не з голодомором, а з усіма втратами населення України в інтервалі між переписами 1926 і 1939 рр. По-третє, щодо кількості загиблих поза голодомором з ним можна посперечатися, але це вже інша тема.

С.Хмара виступав з таким звинуваченням: “Я хотів би звернутися до науковців, і зокрема до Станіслава Кульчицького, який намагається занижити число жертв і вчислює їх в межах 3-3,5 млн. Цими питаннями я займався, аналізуючи демографічну статистику, ще в середині 1970-х років і прийшов до висновку, що їх було не менше 7 млн. душ загиблих”⁴. У відповідь можна сказати лише одне: названа у переписах кількість населення – це ще не демографічна статистика. З радянської статистики народонаселення гриф “цілком таємно” був знятий тільки в 1989 р. С.Хмара не висловив конкретних зауважень щодо методики розрахунків, яка була опублікована вперше ще у 1990 р., але чітко дав зрозуміти, що його не влаштовує одержаний кінцевий результат.

Мені доводилося полемізувати чи погоджуватися з С.Максудовим та іншими демографами, які вияв-

---

ляли інтерес до проблеми українського голодомору, з приводу конкретних величин – розрахунку рівня народжуваності або смертності, вірогідності офіційної статистики міжреспубліканської міграції населення тощо. Кожна окремо взята величина впливає на розрахунок, і без полеміки не обійтися. Та лише кінцевий результат перетворюється з абстрактної цифри в трагічну реальність — кількість полеглих від голоду. Мушу підтвердити, що науковці не “натягували” у розрахунках наперед облюбований результат. Жахливо, коли в таких дискусіях фігурує кінцевий результат, а не методи аналізу демографічної статистики. Цілком погоджуюсь з П.Мовчаном, який у Верховній Раді заявив: “Коли я чую спорадичні суперечки, які схоплюються навколо числа жертв — 11 чи 7 мільйонів, що загинули від мученицьких страждань голодом у 1933 році, то виникає цілком логічне запитання: а смерть твоїх рідних, а не чужих — батька, матері, брата чи сестри — це багато чи мало? Я з сім’ї, де від голоду вмерли старші діти. Їх родову відсутність ми відчуваємо і досі”⁵.

Та мені особливо імponує заклик Б.Олійника припинити схоже на аукціон жонглювання цифрами: хто назве більшу, той виглядатиме патріотичніше. Ми зашкодимо національним інтересам, якщо у цій справі відкинемо наукові дані і будемо нав’язувати світові взяті зі стелі цифри. По-перше, світ не без розумних людей, обман тільки представить Україну в невігідному світлі. По-друге, за всіх умов рахунок йде на мільйони людських життів. “Хіба цього не досить, — говорив Б.Олійник, — аби світ і ми самі вжахнулися масштабами цього вселенського лиха?! Ні, комусь треба перекидатись мільйонами, як міченими картами, свідомо знижуючи поріг

болю, перетворюючи страхолісся в гру цифр, даючи підстави цинікам шкіритися з хохлів, які, мовляв, звикли до приписок”⁶. Краще не скажеш...

Кількісна оцінка жертв голодомору довгий час була позбавлена статистичної основи. До експертних оцінок всі звикли. Популярні вони й тепер.

До кінця 80-х рр. публікували свої розрахунки демографічних наслідків голоду із зрозумілих причин тільки зарубіжні дослідники. Вони не мали можливості користуватися радянською статистикою народонаселення. Після голоду в СРСР було перекрито будь-які шляхи до інформації про рух народонаселення, було змінено й механізм її збирання. Зокрема, у 1934 р. відділи запису актів громадянського стану (ЗАГС) передали з Центрального управління народногосподарського обліку (ЦУНГО) Держплану СРСР та його органів на місцях у підпорядкування НКВС СРСР.

Світ дізнався про голод в СРСР з уривчастих повідомлень журналістів, що з'явилися в американській пресі у лютому 1933 р. 19 лютого Й.Сталін написав В.Молотову і Л.Кагановичу, який перебував у відрядженні на Північному Кавказі, записку такого змісту: “Чи не знаєте ви, хто дозволив американським кореспондентам в Москві поїхати на Кубань? Вони зладили гидоту про становище на Кубані (див. їхні кореспонденції). Треба покласти цьому кінець і заборонити цим панам роз'їжджати по СРСР”. Через кілька днів було встановлено порядок, за яким зарубіжні кореспонденти могли пересуватися по країні тільки з дозволу міліції⁷.

Англійський кореспондент Малькольм Магге-

рідж в останній декаді березня 1933 р. опублікував свої враження від поїздки по Північному Кавказу і Україні, що відбулася до заборони вільного пересування, в газеті “Манчестер гардіан”. Слідом за трьома репортажами М.Маггеріджа, які справили на громадськість Великої Британії велике враження, газета опублікувала статтю “Голод в Росії”, підготовлену за особистими спостереженнями колишнім секретарем Ллойд Джорджа Гаретом Джонсом. Йому належить перша оцінка масштабів трагедії, ще не кількісна, а якісна. Джонс заявив, що Росія охоплена таким же катастрофічним голодом, як у 1921 р., коли загинули мільйони людей⁸.

Проте 31 березня в газеті “Нью-Йорк таймс” з’явилася стаття її московського кореспондента Волтера Дюранті під назвою “Росіяни голодують, але не вмирають з голоду”. Англієць за походженням і громадянством, один з небагатьох зарубіжних журналістів, якому вдалося взяти інтерв’ю у Сталіна, Дюранті завжди намагався писати так, щоб не викликати незадоволення у Москві.

Ще більш відверту позицію заперечення голоду зайняв кореспондент американської газети “Нейшн”, автор фундаментальної біографії В.Леніна Луї Фішер. Торкаючись заяви Г.Джонса про те, що від голоду радянські люди вмирають мільйонами, Фішер говорив під час свого лекційного турне по США: “Хто порахував їх? Як можна, пересуваючись по країні, нарахувати мільйон людей? Звичайно, люди голодують там, жахливо голодують. Росія перетворюється з аграрної країни в індустріальну. Вона схожа на людину, яка увійшла в бізнес з маленьким капіталом”⁹.

Та повідомлення про голод страхітливих мас-

штабів час від часу проривалися крізь “залізну завісу”. 21 серпня 1933 р. газета “Нью-Йорк геральд трибюн” опублікувала статтю свого московського кореспондента Ральфа Барнса з першою оцінкою кількості жертв — мільйон чоловік. Мабуть, конкуруюча з нею “Нью-Йорк таймс” змусила свого московського кореспондента прокоментувати цю сенсаційну заяву. Дюранті змушений був підтвердити масштаби голоду. З його інформації, опублікованої 24 серпня, випливало (хоч прямо про це не говорилося), що кількість загиблих від голоду не може бути меншою, ніж 2 млн. чоловік. 26 серпня в цій же газеті з’явилося повідомлення Фредеріка Берчелла з оцінкою жертв в 4 млн. чоловік. Цілком можливо, що ці дані повідомив редакції В.Дюранті, який не бажав “світитися” в американській пресі, аби не підірвати свого привілейованого становища в Москві.

Після цього за Дюранті взялися керівники посольства Великої Британії в Москві. У конфіденціальній бесіді з ними журналіст заявив, що населення Північного Кавказу і Нижньої Волги зменшилося в результаті голоду на 3 млн., України — на 4 – 5 млн., а загальна кількість померлих прямо чи посередньо через відсутність їжі не менша 10 млн. чоловік. Ця інформація була передана на початку жовтня 1933 р. посольством англійському урядові. Денне світло вона побачила тільки у 1988 р. в документальному збірнику, підготовленому і опублікованому трьома канадськими істориками, які працювали в архіві Форін офіс (міністерства закордонних справ Великої Британії) — М.Царинником, Л.Луцюком і Б.Корданом¹⁰.

Звичайно, кількість жертв Дюранті оцінював “на око”. Однак це було свідчення очевидця. Він пе-

---

редав англійському уряду інформацію одразу після поїздки в Україну і на Північний Кавказ. У вересні 1933 р. журналісту вдалося одержати дозвіл на таку поїздку.

Кореспондент газети “Манчестер гардіан” і “Крістіан сайєнс монітор” Вільям Чемберлін вважався в Москві співчуваючим радянській владі. Йому теж вдалося незабаром після Дюранті дістати дозвіл на візит в епіцентр голоду — в Україну і на Кубань. Щоб мати змогу написати правду, він весною 1934 р. виїхав з СРСР, а в восени опублікував книгу “Залізний вік Росії”. Посилаючись на місцевих адміністраторів, він заявив, що у вражених голодом районах загинуло до 10 відсотків населення. У книзі повідомлялося, що голод охопив територію, де проживало 60 млн. чоловік, а кількість жертв навряд чи могла бути меншою, ніж 3 – 4 млн. чоловік¹¹.

У наведеному вище випадку ми бачимо першу методику підрахунку: журналіст виявляв, скільки людей загинуло внаслідок голоду в певному відсотку до всього населення окремо взятої невеликої території, а потім екстраполював одержаний результат на весь регіон з поправкою, яка здавалася необхідною. У даному разі він зменшував втрати в регіоні майже удвоє. Як не дивно, але ця примітивна методика іноді продовжує використовуватися й досі, тобто після того, як були проведені переписи населення (в 1937 і 1939 рр.) і стала доступною демографічна статистика.

Всі перелічені повідомлення належали журналістам. Громадськість країн Заходу не дуже вірила власним журналістам, коли вони писали про Радянський Союз. Як правило, ці журналісти були антикомуністами або “співчуваючими” (джерела спів-

---

чуття могли бути різними — від ідеології до звичайних субсидій), і їх протилежні за знаком повідомлення взаємно знецінювалися. Знецінювалася навіть інформація про голод, який забрав життя від одного до десяти мільйонів людей в країні за “залізною завісою”. Тим більше, що ця інформація почала використовуватися в Америці у внутріполітичних цілях.

Дж. Мейс в офіційному звіті комісії уряду і парламенту США, яка розслідувала голод 1932 — 1933 рр. в Україні, детально зупинився на протистоянні новообраного президента Ф.Д.Рузвельта з газетним магнатом Вільямом Рандольфом Херстом. Суть тактики Херста полягала в тому, щоб звинуватити президента у намаганні поліпшити відносини із злочинним радянським урядом, який нищив власний народ. Як відомо, після приходу Рузвельта до влади США відмовилися від політики невизнання і встановили у 1933 р. дипломатичні відносини з СРСР. Президент США скористався тим, що Й.Сталін після приходу А.Гітлера до влади в Німеччині почав шукати нових союзників. Ліквідація ворожнечі між СРСР і європейськими союзниками США — Великою Британією та Францією відповідала американським національним інтересам.

В.Р.Херст діяв у кращих традиціях жовтої преси. Свою кампанію проти Рузвельта він відкрив у 1935 р. Щоб актуалізувати подію, він постарався “пересунути” радянський голод з 1933 на 1934 р. З протестом проти таких повідомлень виступив Л.Фішер. Він побував в Україні у 1934 р. і не побачив там нічого подібного на голод¹².

В подальших публікаціях херстівські журналісти поставили голод у властивий рік. Вони винайшли прийом, який на читачів справляв сильне враження:

нібито радянські політичні діячі у неофіційному спілкуванні з журналістом називали точну кількість жертв голоду. У квітні 1935 р. з'явилася публікація журналіста Гаррі Ленга, який твердив, що йому сказали про 6 млн. загиблих. У серпні була надрукована серія статей американця російського походження Адама Тавдула, який справді був знайомий з М.Скрипником з дореволюційних часів. У 1931 р. Тавдул повернувся в Україну і прожив там кілька років, маючи можливість спілкуватися з політиками вищого ешелону. Він твердив, що Скрипник незадовго до самогубства поділився з ним такою інформацією: голова ДПУ УСРР В.Балицький конфіденційно повідомив Миколі Олексійовичу, що в Україні і на Кавказі від голоду померло 8 – 9 млн. людей. Інші офіційні особи сказали нібито Тавдулу, що додатково померли з голоду 1 – 2 млн. людей на Уралі, в Поволжі і Західному Сибіру¹³.

Публікації херстівських журналістів мали в собі елементи “ключки”, які рано чи пізно розкривалися. У післявоєнні часи це допомогло радянським пропагандистам побудувати концепцію “херстівського голоду”, нібито придуманого на замовлення “українських буржуазних націоналістів”.

Ці публікації вплинули й на західну пресу. У кращій прижиттєвій біографії Сталіна, яка належала перу французького письменника російського походження Бориса Суваріна і витримала багато видань різними мовами, наводилися оцінки жертв голоду 1933 р., запозичені нібито з радянських джерел і повідомлені Гаррі Ленгом і Адамом Тавдулом¹⁴.

Підрозділ про версії сучасників голоду доцільно закінчити розглядом двох оцінок, оприлюднених набагато пізніше. З розглянутими вище версіями їх

об'єднує походження. Той, хто інформував, не брав на себе відповідальності за оцінку, а посилався на високу особу в радянських колах, яка за своєю посадою мусила знати дійсний стан справ. На Заході всі були переконані, що хтось у Радянському Союзі просто мусить знати, скільки людей загинуло. Якраз цю переконаність херстівські журналісти експлуатували, посилаючись на власні контакти з високими особами.

Перша з двох оцінок була цілком аутентичною і належала особі, вище якої в Радянському Союзі не існувало: безпосередньо Сталіну. Інформатором була людина, якій всі вірили беззастережно: Вінстон Черчілль. Саме тому ця оцінка побутує у науковій літературі і в публіцистиці по сьогоднішній день. На жаль, читати першоджерело не всім вистачає часу, і передача інформації здійснюється із спотвореннями — як деталей, так і по суті.

Автор розділу “Демографічні наслідки суцільної колективізації і голоду 1932 — 1933 рр.” в фундаментальній тритомній книзі під редакцією Ю.Полякова “Население России в XX веке” Наталія Араловець торкається цього сюжету зовсім коротко і не надає йому в світлі доступних тепер демографічних джерел великого значення: “В.Черчілль у воєнних спогадах згадав про висловлювання Й.В.Сталіна щодо 10 млн. селян, висланих і полеглих від голоду”¹⁵. Зовсім по-іншому підходить до висловлювання Сталіна голова НТШ (Україна) Олег Романів. У статті під моторошною назвою “Ювілей наймасштабнішої катастрофи України” Романів пише: “Звучать дуже об'єктивно визнання самого Сталіна, зроблені ним в Ялті 15 серпня 1943 р. в розмові з Черчіллем, коли він стверджує, що за час колективізації

від 1929 до 1933 р. втрати селянства дорівнювали 10 млн. осіб”¹⁶.

Коли перечитати відповідне місце, то виявиться, що там ішлося не тільки про тих, хто загинув. Торкаючись теми, британський прем'єр-міністр сказав: “Ви мали справу не з кількома десятками тисяч аристократів або великих поміщиків, а з мільйонами маленьких людей”. Сталін уточнив: “З десятьма мільйонами... Це було щось страшне, це тривало чотири роки, але для того, щоб позбавитися періодичних голодувань, Росії було абсолютно необхідно орати землю тракторами”. На питання, що сталося з куркулями, Сталін відповів: “Деяким з них дали землю для індивідуального обробітку в Томській області, або в Іркутській, або ще далі на північ, але основна частина була дуже непопулярна, і їх знищили власні наймити”¹⁷.

Із сказаного випливає, що в СРСР було репресовано за 4 роки 10 млн. селян, але не всі загинули. Сталін взагалі не мав на увазі загибель від голоду, наявність якого заперечував. Під час цієї бесіди у Москві (не в Ялті !) 15 серпня 1942 р. (не 1943 !) він майстерно перекинув провину за знищення багатьох мільйонів селян на наймитів.

Скільки саме мільйонів? Цього Сталін не знав, як буде видно з дальшого викладу. Цифра в 10 млн. репресованих була названа навмання. Вона не відповідала ні кількості розкуркулених і висланих, ні кількості полеглих від голоду.

Друга з оцінок заснована на міфі і наводиться тут тільки тому, що в розділі Н.Араловець у згаданому тритомнику вона розглядається на рівних правах з іншими розрахунками втрат від голоду в Україні. Мова йде про статтю П.Василевського, у перше над-

---

руковану у львівському журналі “Дзвін”¹⁸ і передруковану упорядниками книги “33-й: голод. Народна книга-меморіал” В.Маняком і Л.Коваленко. Власне, московські демографи поставилися з увагою до розрахунків П.Василевського внаслідок того, що вони були надруковані в такому авторитетному виданні. Мабуть, відіграв свою роль й пієтет перед органами державної безпеки, “які знають все”.

Так само потрапив у пастку один з найбільш авторитетних дослідників історії України 20-30-х рр. ХХ ст. професор Університету штату Індіана (США) Хіроакі Куромія, якого я знаю з його аспірантських часів. Під час наукового конгресу, скликаного Асоціацією з вивчення національностей у Колумбійському університеті (квітень 2003 р.) він передав мені ненадрукований текст своєї доповіді „Український голод і українське національне питання”. Запозичена з книги-меморіалу цифра П.Василевського фігурує в ній як цілком вірогідна.

З розрахунками П.Василевського, які були побудовані, за його твердженням, на даних ДПУ УСРР, мені довелось познайомитися ще до їх публікації. У липневому числі науково-популярного журналу “Наука і суспільство” за 1989 р. з’явилася моя стаття з визначеннями кількості жертв голодомору¹⁹. Десь через місяць редакція переслала мені здійснений П.Василевським критичний аналіз цих розрахунків, а також його власну статтю, яка тривалий час знаходилася у редакційному портфелі, але не друкувалася. Василевський повідомляв в ній, що чекісти зареєстрували в Україні смерть від голоду 2 420 100 чоловік між 1 грудня 1932 р. і 15 квітня 1933 р. Виходячи з цієї базової цифри, він визначав всіх полеглих від голоду до 1 серпня 1933 р. загаль-

---

ним числом 7 125 850 осіб.

Методика визначення втрат за весь період нецікава порівняно з історією появи базової цифри. Виявляється, П.Василевський у 1950 р. сидів в Комі АРСР в одній камері з колишнім керуючим справами РНК УРСР О.Кисельовим, і той розповів йому про свою зустріч з В.Балицьким на березі Печори весною 1939 р. Тоді Балицький висповідався за гріх всього життя — голодомор. Він розповів Кисельову про розмову Сталіна з Постишевим і Косіором в його присутності. Вождь похвалив українських керівників за звіти в Москву про кількість померлих від голоду (в результаті яких складалася названа вище цифра). Після наради Сталін підійшов до Постишева і, як твердив Василевський, сказав йому: “Ты, Паша, назначен нами туда в роли главгола, и этим оружием сделаешь там больше, чем Семён конными армиями. Стасик немного растерялся, а у тебя рука и воля железные”. Пояснення цитати: главгол — головнокомандуючий голодом, Семен — Будьонний, Стасік — Косіор. Цитата наводиться, оскільки вона після опублікування статті П.Василевського пішла гуляти по літературі.

В.Балицький був розстріляний 27 листопада 1937 р., є відповідна архівна довідка. Отже, він не міг зустрітися на березі Печори з Кисельовим весною 1939 р. У книзі про Балицького Ю.Шаповал не міг втриматися і повністю переповів яскраву розповідь Василевського про смертний час “гільйотини України”, як називав М.Скрипник цього наркома. Нібито пізнали його ув'язнені ним свого часу харківські чекісти в Кожві над Печорою, влаштували “суд честі”, і той змушений був накинути собі зашморг на шию. Шаповал компетентно засвідчує, що

не могло бути “харківських чекістів” у печорських таборах, але не відкидає цілком версії Василевського: всяке може трапитися в житті...²⁰

Нас історія з Балицьким цікавить під кутом зору походження цифри чекістів про кількість полеглих від голоду. Суть справи не в “харківських чекістах” або в інших деталях розповіді Василевського — так само неправдоподібних. Суть в головному пункті його розповіді — ретельній і надзвичайно трудомісткій лічбі чекістами померлих від голоду українських селян. Василевський писав: “По селах гасали на баских конях “чорношкірі” уповноважені районних відділів ДПУ, збираючи від сільрад звіти щоп’ятиденки, звітуючи в районах, а ті — далі...”. Виникають прості питання: навіщо це робилося? Яка у цьому була політична або будь-яка інша необхідність? Відповіді на ці питання не існує.

У демографів такі питання не виникали. Н.Араловець перевірила, як П.Василевський розрахував на основі наявних у нього даних чекістського походження втрати населення за весь період голоду і зробила свій висновок: “Беручи до уваги наявність відомостей ОДПУ за 4,5 місяців, а також відсутність необхідних джерел за інші 3,5 місяці, розрахунки такого роду логічні і можливі”²¹.

Мені не доводилося натрапляти в архіві ДПУ на свідчення наявності централізованого обліку померлих від голоду у 1933 р. Навпаки, є документальні докази відсутності такого обліку. У книзі „Голод 1932-1933 рр. на Україні: очима істориків, мовою документів” (К., 1990, с.434) є документ, що засвідчує відсутність обліку померлих райапаратами ДПУ. Він датований 12 березня 1933 р.

Версії сучасників голодомору, як ми бачили, коливалися в широкому діапазоні – від 1 до 10 млн. жертв. Після Всесоюзного перепису населення 1939 р. ситуація радикально змінилася: стало можливим взяти розрахунок втрат від голоду у своєрідні “кліщі”. Ми ніколи не зможемо більш-менш точно оцінити втрат від голоду 1921 — 1923 рр. і голоду 1946 — 1947 рр., тому що ці трагедії сталися після тривалих і жорстоких війн. Якщо нема точної цифри втрат воєнного часу, у тому числі даних про міграцію населення, оцінка втрат від післявоєнного голоду стає неможливою. У випадку з голодом 1932 — 1933 рр. — все інакше. Трудність полягала лише в тому, щоб кількісно оцінити рух населення у міжпереписний період. Це давало можливість обчислити надлишкову смертність. Оскільки СРСР був оточений в мирні роки “залізною завісою”, показник міграції дорівнював нулю, і надлишкова смертність визначалася в досить вузьких параметрах. Обчислити надлишкову смертність в масштабах України набагато важче, тому що міжреспубліканські кордони існували тільки на географічній карті. Щоб визначити надлишкову смертність від голоду і супутніх хвороб, треба знати сальдо міграційного балансу.

Перша післявоєнна оцінка наслідків довоєнного голодомору в СРСР була зроблена в 1946 р. Вона надіялася американському демографу Ф.Лоримеру²². Спираючись на таблиці смертності і тривалості життя, опубліковані в СРСР після перепису 1926 р., він зробив розрахунок для категорій населення, зареєстрованих цим переписом. Розрахунок давав можливість твердити про дефіцит населення,

---

викликаний надлишковою смертністю, в 4,8 млн. чоловік. Коефіцієнт тривалості життя, розрахований Лоримером за даними перепису 1939 р., давав можливість розрахувати надлишкову смертність для всього населення СРСР, наявного у міжпереписному періоді — 5,5 млн. чоловік. Цей розрахунок був дуже неточний, тому що Лоримеру доводилося мати справу з укрупненими віковими групами (щорічний зріз перепису 1939 р. опублікований тільки на початку 90-х рр.)²³. Смісл розрахунку полягав в тому, що встановлювався більш вузький діапазон для оцінки втрат від голоду 1932 — 1933 рр. та інших репресій міжпереписного періоду в масштабах Радянського Союзу. Замість “вилки” від 1 до 10 млн. формувалася певна конкретна цифра — близько 5 млн. осіб. Кількість і якість демографічного матеріалу була недостатньою, щоб назвати цю цифру точною. Лоримеру навіть не вдалося вирахувати нижню і верхню межу істинних значень реальних втрат населення. Проте застосована ним методика розрахунків виявилася плідною і була використана пізніше (з 1975 р.) С.Максудовим.

На міжнародній науковій конференції, організованій у зв'язку з 60-річчям голодомору 9 – 10 вересня 1993 р. Інститутом історії України НАН України, виступили голова оргкомітету віце-прем'єр-міністр М.Жулинський і президент України Л.Кравчук. У виступі Л.Кравчука були названі дві цифри втрат — 8 млн., за іншими даними — близько 11 млн. чоловік. М.Жулинський назвав цілком певну цифру — 7,5 млн., з них понад 4,8 млн. — прямі втрати²⁴. Услід за Жулинським ця цифра стала повторюватися в різних виданнях. Проте сам Жулинський запозичив її з книг, виданих В.Гришком до 50-річчя голодомору²⁵.

У свою чергу, В.Гришко був лише популяризатором цифри, опрацьованої українським економістом Т.Сосновим. На початку 30-х рр. Т.Сосновий працював в Держплані УСРР у Харкові, а після війни опинився серед переміщених осіб в Новому Ульмі (Західна Німеччина). Свою цифру Сосновий знайшов без будь-яких демографічних вишуканостей, застосувавши звичайну формулу складних процентів: за переписом 1926 р. населення України становило 29 043 тис., а в 1939 р. мусило б становити 38 426 тис. чоловік. Оскільки перепис показав лише 30 960 тис., то нестача населення визначилася в 7 465 тис. осіб. За Сосновим, ця нестача була наслідком голоду і спричиненого голодом зменшення природного приросту населення²⁶. Пізніше Т.Сосновий емігрував в США і оприлюднив свою цифру в праці “Голод як політична зброя” під псевдонімом Петро Долина. Ця праця увійшла окремим розділом в другий том монографії “Чорні справи Кремля: біла книга”, виданої Демократичною організацією раніше репресованих совітами українців (DOBRUS) під назвою “Великий голод 1932 – 1933 рр. в Україні”²⁷. Цілком зрозуміло, що формула складних процентів зовсім непридатна для демографічного аналізу.

У словниковій частині “Енциклопедії українознавства”, що видавалася під редакцією проф. Володимира Кубійовича, стаття “Голод в 1932 – 1933 рр.” була написана В.Маркусем. Автор подавав різні оцінки жертв голоду в Україні — від максимальної: 15 відсотків населення, в діапазоні 4 – 5 млн. осіб (Дмитро Соловей. Голгофа України: московсько-більшовицький окупаційний терор в УРСР між першою і другою світовими війнами, Він-

---

ніпег, 1954) до мінімальної, яка розрахована видатним українським географом і демографом В.Кубійовичем: близько 2,5 млн. чоловік²⁸.

На жаль, ми не знаємо, як Кубійович прийшов до своєї цифри. В його статті „Зміни в стані населення советської України в рр. 1927-1958”, опублікованій в Українському збірнику (в кн.16, Мюнхен, 1959, с.13), смертність від голоду оцінюється в 2-3 млн. осіб (В.Маркусь. очевидно, взяв середнє значення цієї оцінки). До речі, подаючи свою оцінку, В.Кубійович критикував інші: „Більшість авторів дає втрати, спричинені голодом, багато вищі – на 4-7 млн. Якщо б прийняти ці числа, треба б консеквентно припускати дуже сильний приплив людності з інших республік в Україну, зокрема, до сіл, щоб вирівняти ті величезні втрати. На такий масовий приплив неукраїнського населення до сіл України не маємо ніяких даних”

Мабуть, найбільш повний перелік кількісних оцінок трагедії міститься у звіті комісії з українського голоду Конгресу США, підготовленому Дж. Мейсом. Не перераховуючи їх, відзначу таку закономірність: чим більша кваліфікація автора, тим нижчою є оцінка.

Зокрема, у 1956 р. на симпозіумі в Мюнхенському інституті по вивченню СРСР розгорілася дискусія щодо взаємопов'язаності аграрної і національної політики радянського уряду. В.Тимошенко вказав, що людські втрати від голоду 1932 – 1933 рр. сягали в Україні 8 млн. осіб. У відповідь на це О.Філіпов висунув майже удвоє більшу цифру: 14 – 15 млн. чоловік. А видатний український економіст Всеволод Голубничий заявив у 1958 р., що кількість жертв голоду не могла бути більшою, ніж 3 млн. осіб²⁹.

Ні Голубничий, ні Філіпов з Тимошенком не знали реальних демографічних показників, які були ретельно затаєні у підконтрольних чекістам архівах. Проте, на відміну від Філіпова з Тимошенком, Голубничий відчував, яким може і яким не може бути максимальний рівень людських втрат. Це засвідчував елементарний підрахунок: населення УРСР за переписом 1926 р. дорівнювало 29 млн., а за переписом 1939 р. — 31 млн. чоловік. Можливий приріст населення за ці 12 років, якщо виходити з народжуваності і смертності 1927 р., міг дорівнювати 8 млн. чоловік. Співставляючи його з реально досягнутим (2 млн.), ми бачимо відсутність 6 млн. чоловік. За лаштунками цієї цифри приховано багато чого: добровільна міграція за межі республіки, смерть від голоду, зниження народжуваності під впливом голоду, матеріальних нестатків і урбанізації, розкуркулення з висилкою в північні регіони СРСР 1930 – 1931 рр., депортації поляків і німців 1934 – 1935 рр., масові репресії 1933 і 1937 – 1938 рр. За цих умов гучні, але нічим не підкріплені заяви про смерть від голоду від 8 до 15 млн. чоловік виглядали абсурдними.

Всі перелічені версії втрат від голоду належали людям, які жили і працювали на Заході. Проте існує версія, опублікована в Радянському Союзі. Як це могло статися?

У 1974 р. побачило світ історико-демографічне дослідження найбільш авторитетного радянського вченого в цій галузі — Б.Ц.Урланіса. Після XX з'їзду КПРС демографічна наука почала відроджуватися, але гласність у ній зупинилася на порозі 30-х рр. Тому вчений досліджував проблеми динаміки народонаселення тільки за повоєнний час. Один з розділів

своїї монографії “Проблемы динамики населения СССР” Урланіс присвятив аналізу достовірності демографічних прогнозів, починаючи з дореволюційного періоду. Вказавши на те, що зроблений у 1927 р. розрахунок Держплану СРСР прогнозував чисельність населення країни на квітень 1933 р. у кількості 169 млн. чоловік, Б.Ц.Урланіс піддав його критиці за необґрунтованість і дав для порівняння петітом без усяких коментарів свою оцінку дійсної чисельності населення на квітень 1933 р. — 158 млн. чоловік³⁰. Це був результат розрахунків самого вченого, тому що офіційні статистичні дані обмежувалися початком 1933 р., коли чисельність населення СРСР офіційно визнавалася рівною 165,7 млн. чоловік. Між цією цифрою і оцінкою Урланіса — розрив в 7,7 млн. чоловік. Це демографічний дефіцит, обумовлений в основному наслідками голоду.

У великій статті Максудова “Дискусії на Заході про втрати радянського населення в епоху колективізації”, яка увійшла в його підсумкову російськомовну книгу про втрати населення СРСР (вона стала класичною на Заході), здійснено аналіз відомої монографії Б.Ц.Урланіса “История одного поколения”. Це було покоління року народження самого вченого — 1906. Урланіс опублікував в цій книзі показники народжуваності і смертності населення в СРСР за всі роки, виключаючи 1931 — 1933³¹. Методом зворотного обчислення Максудов реконструював демографічні показники лакуни і виявив, що Урланіс оцінював втрати населення під час колективізації в 7,5 млн. чоловік³². Ця цифра практично співпадає з тією, яку вчений навів у замаскованому вигляді в своїй наступній монографії 1974 р. видання.

Демографічні праці самого Максудова спочатку з'явилися на Заході у самвидаві. Найбільш рання друкована праця “Втрати населення СРСР в 1931 – 1938 рр.” уперше вийшла в 1975 р. у виданні “ХХ век” під редакцією р.Медведева. Потім вона була передрукована французькою мовою (*Cahiers du Monde Russe et Sovietique*. – 1977. – Vol. XVIII (3), juil / sept. – P. 223 – 265) і англійською мовою (Medvedev R. (ed.). *Samizdat Register*, 2. – London, 1981. – P. 220 – 276). В істотно переробленому вигляді ця велика стаття з'явилася в нью-йоркському російськомовному збірнику “СССР: внутренние противоречия” (1982. – № 5. – С. 104 – 190). Тут до прізвища був доданий раніше відсутній ініціал — “С”. Нарешті, Максудов взяв участь в колективній англomовній монографії “Голод 1932 – 1933 в Україні”, яка вийшла в Едмонтоні, у 1986 р. під грифом Канадського інституту українських студій. Монографію підготували р.Сербин і Б.Кравченко за результатом наукової конференції, яка мала місце в Університеті Квебека (Монреаль) в 1983 р. Стаття Максудова “Демографічні втрати України 1927 — 1938 рр.” була переробкою попередньої праці, але хід аналізу і його кількісні результати не змінилися. Цього разу до прізвища Максудова був доданий ініціал “М”.

Б.Ц.Урланіс мав у своєму розпорядженні радянську демографічну статистику, але не міг публікувати одержаних на основі її аналізу висновків. Максудов, як і його попередник Ф.Лоример, міг друкувати все, але його розрахунки спиралися на обмежену статистичну базу.

Користуючись методиками Ф.Лоримера та французького демографа Ж.Бірабена, а також зас-

---

тосовуючи власні підходи до аналізу доступного матеріалу, Максудов одержав результати, які заслуговували на довіру. Зокрема, він встановив, що з 147 млн. чоловік, врахованих Всесоюзним переписом населення 1926 р., до 1 липня 1931 р. померло 7 091 тис. З цього моменту і по 1 січня 1939 р. природна смертність дорівнювала 12 млн. чоловік. В сумі зменшення населення за природними причинами склало 19,1 млн. чоловік. Проте фактично переписом 1939 р. було зафіксовано 122,6 млн. чоловік, які народилися до 1 січня 1927 р. Тобто зменшення населення склало 24,4 млн. чоловік. Це означало, що в 1927 – 1938 рр. неприродна смертність тих, хто народився до 1 січня 1927 р., досягла 5,7 млн. осіб. Загальне зменшення населення поза рамками природної смертності дорівнювало, за розрахунками Максудова, 9,8 млн. чоловік. Розрахунок давав можливість визначити стать передчасно померлих: 5,9 млн. чоловіків і 3,9 млн. жінок³³.

Аналізуючи точність одержаного результату по всіх елементах розрахунку, тобто оцінюючи сукупний вплив на кінцевий результат неточності наявного статистичного матеріалу, Максудов приходив до висновку, що повинна бути зроблена корекція в обидві сторони по 3 млн. чоловік. Щоправда, реальну помилку перебільшення або применшення втрат він оцінював в 1 – 1,5 млн.: від 8,3 до 11,3 млн. осіб³⁴.

Ідентичний розрахунок Максудова в рамках УРСР варто навести у вигляді підсумкової таблиці (див. табл. 1)³⁵. Звичайно, в світлі доступної тепер демографічної статистики ці розрахунки Максудова стали частиною історичної демографії. Вони можуть бути розкритиковані (це робить С.Віт-

крофт)³⁶, але ж сам Максудов визначив дуже широку “вилку” значень підсумкових втрат — від мінімуму в 2 872 тис. до максимуму в 6 455 тис. чоловік. Звичайно, при такій “вилці” втрати зручніше обчислювати в мільйонах: від 3 до 6,5 млн. чоловік. Навряд чи такий діапазон був здатний задовольнити прискіпливих критиків. Проте ті, хто визначав величину втрат однією цифрою, не були більш точними, скоріше навпаки. Подібний діапазон втрат обумовлювався реальним станом доступних для аналізу статистичних джерел.

Таблиця 1.

**Динаміка населення УРСР в 1927 — 1938 рр.
(за Максудовим, в тис. чол.)**

	Чоловіки	Жінки	Обидві статі
Чисельність на 17.12.1926	14 184	15 005	29 189*
Народилося в 1927 – 1938	6 159 5869	12 028	
Зменшилося	5 939	4 931	10 870
Померли природною смертю	3 329 3 169	6 498	
Втрати	2 610	1 762	4 372
У тому числі:			
Народжені до 1927 р.	1 837	1 077	2 914
Народжені після 1927 р.	773	685	1 458
Сальдо міграції	350	250	600
Чисельність на 1.1.1939	14 754	16 193	30 947

* Чисельність населення за переписом 1926 р. подана з поправкою Ю.Корчак-Чепурківського на недооблік поколінь 0 - 2 років в розмірі 11,9 відсотка.

Можливе збільшення підсумкових втрат через недосконалість джерел – 2 083. Можливе зменшення підсумкових втрат через недосконалість джерел – 1 500

Найбільш слабким місцем розрахунків Максудова було, звичайно, сальдо міграції. Цю величину він справді брав “зі стелі”, тому що не мав утворюючих її елементів: добровільної міграції в Україну і з України, депортацій з України, арештів і ув’язнень громадян органами державної безпеки (архіпелаг ГУЛАГ знаходився далеко за межами республіки). Проте всі похибки міграційного сальдо перебували в широких рамках визначеного Максудовим діапазону втрат.

Після появи праць Максудова можна було твердити, що в добу суцільної колективізації прямі втрати України від голоду не могли бути меншими за 3 млн. і більшими за 6,5 млн. чоловік.

Максудов не тільки розраховував втрати населення в СРСР за 30-і рр., але й дав критичну оцінку версіям своїх колег в статті “Дискусії на Заході про втрати радянського населення в епоху колективізації”. Зокрема, він детально зупинився на дискусії, що відбулася між Стефеном Віткрофтом і Стівеном Розфілдом у першій половині 80-х рр.

Розфілд опублікував кілька статей, в яких доказував, що втрати населення СРСР у 1927 – 1938 рр. становили або 9, або 18,5, або 20,5 млн. чоловік — залежно від взятих за основу висхідних даних. На думку цього автора, суцільна колективізація призвела до прямої загибелі, головним чином під час голоду 1932 – 1933 рр., 5,1 млн. чоловік. Основна частина втрат була пов’язана, за Розфілдом, з катастрофічним зниженням народжуваності і таким же підвищенням смертності внаслідок несприятливих

умов життя за весь період форсованої індустріалізації СРСР. Навпаки, Віткроф, залучаючи різноманітні дані в галузі демографії, економіки і медичної статистики, не побачив елементів катастрофізму у повсякденному житті в Радянському Союзі. Максимальний рівень втрат від голоду він обмежував цифрою 2,7 млн. чоловік. Дискусія між Розфілдом і Віткрофтом цікава тим, що після відкриття демографічної статистики в радянських архівах обидва вчені виявилися неправими і визнали це. Розфілду довелось мінімізувати розрахунки, а Віткрофту — відмовитися від явно применшених цифр демографічних втрат³⁷.

Всі розрахунки істориків і демографів до відкриття архівів доводиться визнати версіями. Проте аналіз версій теж являє собою великий інтерес хоча б тому, що демографічна статистика не дала прямої відповіді на питання про кількість жертв голоду. Виявляється, що “чорношкірі” чекісти не гасали на баских конях від села до села, у них були інші, більш важливі справи. А тому винахідливість вчених у дослідженні розрізнених і уривчастих відомостей про населення СРСР між двома довоєнними переписами варто уваги. Вони внесли свій вклад у вивчення проблеми наслідків голодомору, до яких ми ніколи не зможемо ставитися як до абстрактного історичного факту.

Аналіз довоєнних і післявоєнних версій приводить до закономірного висновку про те, що демографи мали відчутну перевагу перед істориками. Вони, і тільки вони могли опрацювати гіпотези нормального ходу демовідтворення, який було ліквідовано суцільною колективізацією сільськогосподарства. Така реконструкція дозволяла порів-

нювати гіпотетичну картину демовідтворення з реальністю, щоб дізнатися про втрати.

Завершуючи розгляд післявоєнних версій, зупинимося на найбільш відомих серед істориків і в широких колах читачів розрахунках Роберта Конквеста. Вагомість цим розрахункам надала сама книга Р.Конквеста “Жнива скорботи” — найбільш популярне дослідження цієї теми як на Заході (перше лондонське видання 1986 р.), так і в Україні (переклад українською мовою 1993 р.). Демографічним наслідком голодомору Конквест присвятив окремий розділ “Реєстр смерті”.

Не переповідаючи всього ходу думок цього вченого, зупинимося на розгляді його висновків про демографічні втрати Радянського Союзу в 1930 – 1937 рр., тобто під час суцільної колективізації і в перші роки існування колгоспного ладу (в млн. чоловік)³⁸:

Таблиця 2

Померлі селяни	11
Заарештовані і померлі в таборах пізніше	3,5
Разом	14,5
З цього числа:	
Померло через розкуркулення	6,5
Померло в казахській катастрофі	1
Померло від голоду 1932 – 1933 рр. в Україні	5
На Північному Кавказі	1
В інших місцях	1
Разом від голоду померло	7

Р.Конквест наголошував, що його підрахунки не можуть бути вичерпними, оскільки являють собою

спробу створити з окремих деталей подобу цілісної картини подій³⁹. Коментуючи наведені дані, Максудов зробив свій висновок: “Деякою мірою автор опинився в полоні великих цифр, уже опублікованих ним в книзі “Великий терор”. На жаль, кількісні оцінки — слабкий бік цієї чудової праці”⁴⁰. З таким висновком не можна не погодитися. Це стало очевидним у 1989 р., після відкриття доступу до радянської демографічної статистики.

Збірник демографічних праць Максудова “Потери населення СРСР” завершується статтею про перепис 1937 р., яка в самвидаві з’явилася у нього однією з перших⁴¹. В момент своєї появи в самвидаві стаття була цікава як перший аналіз репресованого і всіма забутого перепису. Тепер, коли матеріали перепису, що збереглися, опубліковані, праця Максудова втратила інформаційне значення, але набула нової якості. Вона змушує задуматися над тим, чому результати перепису виявилися неочікуваними для керівників СРСР.

Як уже було сказано, у 1934 р. відділи ЗАГС були передані у відання НКВС. 28 вересня 1935 р. газета “Правда” опублікувала народжену в надрах ОДПУ постанову РНК СРСР і ЦК ВКП(б) “Про постановку обліку природного руху населення”. У ній стверджувалося, що ця справа перебувала у незадовільному стані: “Органи обліку часто використовувалися класовими ворогами (попи, куркулі, колишні білі), які пробралися в ці організації і проводили там контрреволюційну, шкідницьку роботу (реєстрація по кілька разів смерті одних і тих же осіб, недооблік народжень і т.д.)”. “І т.д.” насправді не існувало.

Авторів закону турбувало лише те, що було названо конкретно: переоблік смертей і недооблік народжень, тобто низький рівень природного приросту населення. Вони намагалися замести сліди голодомору звинуваченням працівників ЗАГСів у шкідницькій діяльності. Якраз тому Сталін поклав на державну безпеку додаткові обов'язки, пов'язані з обліком демографічних процесів, а сам взяв на себе функцію монопольного інформатора з питань смертності, народжуваності і загальної чисельності населення.

Щоб припинити циркуляцію чуток про величезні втрати населення внаслідок голоду, Й.Сталін зробив дві явно необережні заяви. Виступаючи у січні 1934 р. із звітною доповіддю ЦК ВКП(б) XVII з'їздові партії, він з притиском наголосив, у контексті з даними по національному доходу та промисловій продукції, на зростанні населення країни з 160,5 млн. чоловік наприкінці 1930 р. до 168 млн. наприкінці 1933 р.⁴² Друга з названих цифр “прив'язувалася” до моменту виступу Сталіна на з'їзді. Походження її легко зрозуміти: опублікована ЦУНГО оцінка чисельності на січень 1933 р. (165,7 млн. чоловік) плюс річний природний приріст, який на початку 30-х рр. дорівнював приблизно 2,5 млн. чоловік. Обнародуванням такої цифри вождь давав зрозуміти всім, хто робив прогнози про втрати радянського населення від голоду, що в СРСР не було ні голоду, ні втрат населення. На демографів оголошена цифра наводила жах. Вони розуміли, що в найближчому майбутньому доведеться проводити черговий (після 1926 р.) перепис населення і опублікувати його результати. Не було сумніву, що очікувані дані будуть меншими на всю кількість жертв голоду.

“Липова” цифра чисельності населення використовувалася тільки у пропагандистських виданнях

1934-1935 рр. Демографи не публікували офіційних даних про чисельність населення на початок кожного року, як це завжди робилося раніше. Час йшов, а ці дані застигли на відмітці початку 1933 р. Наприклад, у 1936 р. в Києві вийшов “Довідник адмінтерподілу УСРР (за станом на 15 грудня 1935 р., населення – на 1 січня 1933 р.)”.

Повторний “демографічний демарш” Сталін зробив у промові в грудні 1935 р. на Всесоюзній нараді комбайнерів. Ця заява звучала так (разом з надрукованими в газеті ремарками офіційної стенограми): “У нас тепер всі говорять, що матеріальне становище трудящих значно поліпшало, що жити стало краще, веселіше. Це, звісно, правильно. Але це веде до того, що населення почало розмножуватися куди швидше, ніж у старий час. Смертності стало менше, народжування більше, і чистого приросту виходить незрівнянно більше. Це, звісно, добре, і ми це вітаємо (веселе пожвавлення в залі). Тепер у нас кожний рік чистого приросту населення виходить близько 3 мільйонів душ. Це значить, що кожний рік ми одержуємо прирощування на цілу Фінляндію (загальний сміх)”⁴³.

Друга заява відділена від першої двома роками. Безсумнівно, що смертність в 1934-1935 рр. різко зменшилася, тому що під час голодомору в першу чергу гинули люди похилого віку. Поточні показники природного руху стали сприятливими. Мабуть, саме це завело Сталіна в оману. Йому не слід було педалювати на “цілій Фінляндії”. Це означало, що після “липової” цифри на початок 1934 р. в 168 млн. чоловік в Радянському Союзі повинен був виявитися 171 млн. чоловік на початок 1935 р. Відповідно, у 1936 р. чисельність населення дійшла б до 174 млн.,

---

а на початок 1937 р. – 177 млн. чоловік. Перепис був призначений якраз на 1937 р.

“Не уникнути враження, – писав Максудов у статті про цей перепис, – що керівники країни і навіть демографи не мали в 1930-1937 рр. реального уявлення про наслідки здійснюваних соціальних заходів. Вони не могли не здогадуватися що голод і масова смертність на селі змінюють демографічну картину, але як і наскільки – не знали”⁴⁴.

В основу другого п’ятирічного плану, як вказував Максудов, була покладена цифра чисельності населення на 1932 рік в 165,7 млн. чоловік, і передбачалося її збільшення на кінець п’ятирічки (1937) до 168 млн. Виходить, на початку 1934 р., коли XVII з’їзд ВКП(б) приймав другий п’ятирічний план, демографи не знали, що в країні не більше 158 млн. чоловік (післявоєнна оцінка Б.Ц.Урланіса).

Ще один факт, про який розповідає Максудов. Майже два роки демографи В.Паєвський і С.Новосельський добивалися відкриття в Ленінграді Демографічного інституту АН СРСР – другого в країні після такої ж установи в ВУАН. З 1931 р. інститут у складі шести науковців почав працювати. У 1934 р. з’явився перший том його праць, в якому чільне місце зайняла стаття Новосельського і Паєвського “Про зведені характеристики відтворення і перспективні обчислення населення”. Відштовхуючись від перепису 1926 р. і аналізуючи тільки прогнозу народжуваність і смертність, ніби й не відбулося демографічної катастрофи 1933 р., вчені стверджували, що на початок 1939 р. в СРСР буде 190 млн. чоловік. Перепис 1939 р., як відомо, зареєстрував майже на 20 млн. чол. менше⁴⁵.

У книзі “Переписи населення СРСР и капиталисти-

ческих стран”, яка була випущена спеціально до перепису 1937 р. професором Московського інституту народногосподарського обліку О.Гозуловим, вказувалося: розробка майбутнього перепису буде відноситися, мабуть, до населення в 170-172 млн. чоловік⁴⁶. Вчений не додавав на кожний рік по “цілій Фінляндії”, але все-таки був далекий від розуміння поточної демографічної ситуації.

Начальник ЦУНГО І.Краваль, як твердить Максудов (без посилання на джерело), напередодні перепису 1937 р. впевнено заявив, що він “передусім покаже величезне зростання населення СРСР”⁴⁷.

Політична підкладка заяви Сталіна на XVII з’їзді ВКП(б) про чисельність населення в СРСР видна неозброєним оком. Але факти, які наводить Максудов (в тому числі й прогноз О.Гозулова), свідчать про те, що провідні радянські демографи не орієнтувалися в ситуації. Це може означати тільки одне: органи державної безпеки не давали їм зведених даних реєстрації природного руху населення. Відповідно демографи не били на сполох і не розкривали очі владі на загрозу, яку ніс з собою майбутній перепис населення. Тільки цим можна пояснити повторний “демографічний демарш” Сталіна в грудні 1935 р.

Важко сказати, хто і в якій формі попередив вождя про небезпеку, приховану у переписі населення. Мабуть, попередження було зроблено в дуже обережній формі, інакше перепис не відбувся би. Адже, керуючись уже власним досвідом, Сталін скасував перепис, який статистичні органи готували на 1949 р.⁴⁸. Але тоді Сталіна все-таки попередили про небезпеку і навіть порадили, як її пом’якшити. 27 червня 1936 р. ЦВК і РНК СРСР заборонили аборти (заборона трималася до листопада 1955 р.). Захоплене зненацька

населення не встигло пристосуватися до нової ситуації. В Україні число народжень зросло з 766 тис. в 1935 р. до 1214 тис. в 1937 р.⁴⁹ Проте до останньої призначеної дати перепису залишалось обмаль часу. Заборона абортів мало позначилася на його результатах.

1 січня 1937 р. ЦК ВКП(б) і Раднарком звернулися до населення Радянського Союзу із закликом свідомо поставитися до перепису, який мав “виявити всьому світу мовою точних цифр величезні перемоги соціалізму”. Цього дня майже мільйон мобілізованих і навчених добровольців зробили попередній суцільний обхід населення, готуючись до критичної дати – ночі з 5 на 6 січня, коли мала бути врахована кожна наявна в країні людина. Союзні республіки повинні були не пізніше 10 січня відправити в Москву телеграфне донесення з сумарною цифрою переписаного населення. До 16 січня республіки, краї і області повинні були відправити в центр заново перевірені дані, цього разу з поділом населення за статтю. ЦУНГО Держплану СРСР мав подати урядові найбільш важливі для загальнодержавного планування дані: загальну чисельність населення і його поділ по території і за статтю. У Москві, Ленінграді і Харкові почали на повну потужність працювати машинно-лічильні станції з більш ніж тисячею працівників на кожній. За кілька місяців вони мали опрацювати весь набір даних Всесоюзного перепису⁵⁰.

За зразково проведений перепис уряд нагородив І.Кравалю орденом Леніна. Високі урядові нагороди одержали й інші керівники переписної кампанії. В газетах і журналах почали з’являтися перші вибіркові дані перепису, які мали ілюстру-

---

вати мовою цифр досягнуту в СРСР перемогу соціалізму.

Доказана Максудовим нездатність керівників перепису передбачити його результати була підтверджена директором Центрального державного архіву народного господарства СРСР (нині це Російський державний архів економіки) В.Цапліним. Він знайшов у матеріалах ЦУНГО цифру очікуваних результатів – 180,3 млн. чоловік по Радянському Союзу в цілому⁵¹.

Тим часом заступник начальника УНГО Укрдержплану Є.Кустолян в записці на ім'я І.Кравалю, надісланій разом з обов'язковим телеграфним повідомленням 10 січня 1937 р., вказав: “результати перепису по УРСР, судячи з попередніх даних, роблять цей матеріал абсолютно секретним”⁵². І справді, загальна чисельність населення України виявилася меншою, ніж за переписом 1926 р. Тобто перепис не фіксував перемоги соціалізму, а витягував на суд людський ретельно замовчувану демографічну катастрофу 1933 р. Зрозуміло, що всі газетні повідомлення про перепис негайно припинилися, ніби його й не було.

Після 1937 р. на Заході з'явилося немало версій чисельності населення Радянського Союзу за підсумками перепису. Посилаючись на усні свідчення “авторитетних джерел більшовицького походження”, Б.Суварін в біографії Сталіна, яка вже згадувалася, твердив, що перепис зареєстрував 145 млн. чоловік⁵³. О.Антонов-Овсієнко в своїй книзі про Сталіна приділив перепису 1937 р. окремий невеличкий розділ. Посилаючись на свідчення вцілілого під час репресій заступника Кравалю О.Попова, він назвав іншу цифру – 156 млн. чоловік⁵⁴. М.Ца-

---

ринник у збірнику документів про голод в Україні, запозичених в архіві міністерства закордонних справ Великої Британії, визначив чисельність населення дещо більшою цифрою – 158 млн. чоловік⁵⁵. Маскудов завершував свою статтю про перепис драматичним запитанням: “І, кінець кінцем: коли нас скільки було??”⁵⁶. Нарешті, М.Тольц, який першим під час горбачовської “перебудови” порушив в Радянському Союзі піввікову мовчанку щодо перепису 1937 р., тільки повторив максудовське запитання, не даючи відповіді⁵⁷.

До статті Тольца громадськість виявила колосальний інтерес. Вона була надрукована в грудні 1987 р. в журналі “Огонек”, який тоді виходив космічними тиражами, а з 1989 р. радянська демографічна статистика позбулася грифа “цілком таємно”. Можливо, що обидві події взаємопов’язані.

В Цаплін, стаття якого (у формі листа до редакції) вже згадувалася тут, задовольнив у квітні 1989 р. цей інтерес широкої громадськості Радянського Союзу. Він знайшов офіційний лист начальника ЦУНГО І.Кравалія до Сталіна і Молотова від 14 березня 1937 р. “Про попередні підсумки Всесоюзного перепису населення”. Виявилось, що 6 січня 1937 р. перепис зареєстрував в СРСР 162 003 225 чоловік. В цю цифру входили й категорії населення, які переписувалися окремо: 1 956 217 службовців РСЧА, Внутрішніх військ і прикордонної охорони НКВС, а також 2 653 036 чоловік, які входили до спецконтингенту НКВС (тюрми і концтабори) та Наркомату оборони⁵⁸.

Представлені УНГО Укрдержплану дані про перепис в Україні у порівнянні з даними перепису 1926 р. мали такий вигляд (див. табл. 3)⁵⁹.

Таблиця 3

Області	17.12.1926	6.01.1937	1937 у % до 1926 р.
Вінницька	4 358 526	3 918 736	89,9
Київська	5 800 912	5 098 241	87,9
Чернігівська	2 784 311	2 522 371	90,6
Харківська	5 722 653	5 053 431	88,3
Донецька	2 963 690	4 578 669	154,5
Дніпропетровська	3 483 665	3 721 228	106,8
Одеська	3 244 620	2 925 399	90,2
Молдавська АРСР	5 675 956	5 695 34	100,3
УРСР в цілому	28 925 976	28 387 609	98,1

Два зауваження до табл. 3. Кількість населення України за переписом 1926 р. в документах кінця 30-х рр. була на 117 тис. чоловік меншою від даних, які публікувалися одразу після того перепису. Різниця пояснювалася, тим, що при перерахунках перепису 1926 р. з загальної кількості зафіксованого тоді населення було вилучено військовослужбовців, що у 1937 р проходили перепис окремо. Варто також підкреслити, що розміщені на території України службовці НКВС обліковувалися централізовано і не входили до загального підсумку населення ні в 1926, ні в 1937 рр. Спецконтингенти НКВС і Наркомосу розподілялися по областях.

З таблиці видно, що за десять років в Україні відбувся істотний перерозподіл населення, викликаний передусім урбанізаційними процесами під впливом високих темпів капітального будівництва в Донецько-Придніпровському регіоні. Тому на всіх інших областях демографічна катастрофа позначилася ще

сильніше. Начальник УНГО при Держплані УРСР мав підстави для висновку про необхідність засекретити результати перепису 1937 р.

Услід за коротким повідомленням про попередні результати перепису 1937 р. І.Краваль надіслав Сталіну і Молотову свої пояснення з приводу того, чому чисельність населення виявилася нижчою очікуваної за даними поточного обліку населення. Начальник ЦУНГО опинився у вкрай незручній позиції: він змушений був придумувати пояснення, спрямовані на маскування людських втрат, якими супроводжувалася сталінська “революція зверху”.

І.Краваль дезавуював оцінку чисельності населення на 1 січня 1933 р. – 165,7 млн. чоловік. Поточний облік населення давав не вірні, різко завищені цифри, – вказував він, – внаслідок винятково погано організованої системи ЗАГСівської реєстрації народжуваності і смертності. Тільки після передачі ЗАГСів в систему НКВС їх робота почала налагоджуватися, змушений був додати Краваль, щоб не звинуватити в неефективній діяльності це всесильне відомство⁶⁰.

Звинувачення ЗАГСів (до передачі їх в систему НКВС) і власного відомства в недообліку населення виглядало нелогічно. Якби мова йшла про звичайну недбалість, то вона мусила б однаково позначитися на реєстрації взаємно протилежних процесів народжуваності і смертності. Щоб здійснювати цілеспрямований недооблік населення, потрібно було утримуватися від реєстрації народжень і фіксувати надлишкову кількість смертей. Отже, замість недбалості працівники системи народногосподарського обліку мали бути обтяжені виною за свідомо здійснювану фальсифікацію природного руху населення. Мотиви такої

поведінки було важко пояснити, але в 1937 р. людей звинувачували в найбільш ірраціональних діях, щоб підвести під розстрільну статтю. Тому органи державної безпеки звинуватили відповідальних працівників системи народногосподарського обліку в контрреволюційному недообліку населення. І.Краваль був заарештований і розстріляний.

В лютому-березні 1937 р. в ЦУНГО Держплану СРСР і в місцеві УНГО почали надходити прохання від відомств щодо надання даних про підсумки перепису для різних потреб: формування виборчих ділянок для виборів до Верховної Ради СРСР, для складання плану третьої п'ятирічки тощо. Але відразу після одержання перших підсумків перепису перестав діяти циркуляр ЦУНГО від 23 грудня 1936 р., яким дозволялося надавати обкомам партії і облвиконкомом дані про чисельність населення. 21 червня в місцеві бюро перепису була розіслана директива ЦУНГО про порядок здавання і зберігання всіх допоміжних матеріалів перепису в спецсектори ЦУНГО. 27 серпня 1937 р. розпорядженням нових керівників ЦУНГО всі матеріали перепису населення 1937 р. були передані на зберігання в секретні частини відповідних відомств⁶¹. З цього моменту розпочався “арешт” радянської демографічної статистики, який тривав 51 рік.

Після арешту І.Кравалю керівники ЦУНГО зробили відчайдушну спробу врятувати перепис 1937 р. “підправленням” його результатів. Розшукуючи в лютому 1990 р. матеріали перепису 1937 р. по Україні в архівному фонді ЦУНГО, я натрапив на рукопис обсягом в 40 стор. машинопису без назви й адресата. Свого часу архівісти-секретники у складеному переліку документів назвали його “Запискою

про проведення перепису 1937 р.” На останній сторінці проставлено машинописну дату – 13 серпня 1937 р., а чорнилом виправлено її на 19 серпня. Цим же чорнилом зроблені підписи керівників ЦУНГО – І.Веремничева, І.Писарєва і третій, нерозбірливий.

Із змісту зрозуміло, що цей документ – копія доповідної записки в ЦК ВКП(б) і РНК СРСР про те, як матеріали перепису, висловлюючись словами авторів, “звільнювалися від шкідницьких спотворень”. Нові керівники ЦУНГО вказували, як вони розподілили по кожному регіону свою фальсифікаторську поправку, спрямовану на виправлення “шкідницького недообліку” населення. Поправка дорівнювала 6 526 тис. чоловік.

Особлива увага в цій записці приділялася Україні. За переписом 1926 р. населення республіки становило 28 926 тис. чоловік, а природний приріст за 1927-1936 рр. дорівнював 2 376 тис., що давало в сумі 31 302 (в тексті документу помилково 31 502). Оскільки на січень 1937 р. населення становило 28 388 тис. чоловік, відплив за межі республіки визначався цифрою в 3 114 тис. чоловік. “Безсумнівно, – стверджували автори записки, – що цифра відпливу за межі УРСР 3,1 млн. чол. цілком безглузда, хоч шкідники робили спробу її об’рунтувати. Розрив свідчить лише про значний недооблік населення УРСР під час перепису 1937 р.”⁶².

Визначаючи, наскільки треба збільшити чисельність населення по областях УРСР, щоб ліквідувати “недооблік”, автори записки використали наявну у них статистику переміщення людей між республіками СРСР. Ці дані ніколи не публікувалися, тому що в них враховувалися всі види добровільного і примусового переміщення населення.

В роки першої п'ятирічки органи державної статистики мали лише приблизне уявлення про механічний рух населення. Після запровадження внутрішніх паспортів, тобто з 1933 р. рух населення стало можливим відслідковувати за допомогою механізму прописки і виписки. Це істотно підвищило вірогідність даних про механічний рух, хоч, як вказувалося у записці, “цей облік продовжує страждати найкрупнішими недоліками”⁶³. Проте приблизну картину, з точністю до десятків, а іноді й сотень тисяч чоловік, цей облік все-таки давав.

У записці підкреслювалося, що відпливу населення з УРСР у 1936 р. не спостерігалось, а в 1934-1935 рр. відплив з урахуванням припливу складав не більше 100 тис. чоловік за кожний рік. В роки першої п'ятирічки відплив був досить істотним. В цілому за міжпереписний період 1927-1936 рр. він склав, як вказувалося у записці, 1 343 тис. чоловік⁶⁴.

Щоб визначити втрати від голоду в межах окремої республіки, абсолютно необхідні дані про механічний рух населення. Тому варто навести запозичені з цієї записки дані про сальдо припливу і відпливу населення по Україні за міжпереписний період 1927-1936 рр. (в тис. чоловік):⁶⁵

Таблиця 4

Вінницька	– 691,5
Київська	– 585,0
Чернігівська	– 380,5
Харківська	– 593,4
Донецька	+ 1 339,0
Дніпропетровська	– 24,0
Одеська	– 451,1
Молдавська АРСР	– 48,2
УРСР в цілому	– 1 334,6

Драматична ситуація, в якій готувалася ця записка, позначилася на цифрах. Сума даних по областях дає 1 434,7 тис., а не 1 334,6 тис. Крім того, негативне сальдо механічного приросту по УРСР, яке подавалося в тексті записки окремо, визначалося цифрою – 1 343 тис. чоловік. Якраз ця цифра фігурує в наших розрахунках, наведених у наступному підрозділі.

Автори записки повідомляли, що на машинолічильних станціях уже здійснюється розробка першої черги матеріалів фальсифікованого перепису (територіальний розріз населення за віковою структурою, головними національностями, грамотністю, освітою, релігією і шлюбністю). Цю роботу передбачалося закінчити до 1 січня 1938 р. Ставилося питання про дозвіл на публікацію “виправлених” матеріалів перепису 1937 р.⁶⁶

Сталін не погодився на це. 25 вересня 1937 р. РНК СРСР визнав матеріали Всесоюзного перепису населення дефектними. Переписні картки було знищено. Демографічна наука практично зникла. Демографи, які вижили в репресіях 1937-1938 рр., змінили свій фах. Науково-дослідні установи з проблем народонаселення перестали існувати, в тому числі всесвітньо відомий Демографічний інститут АН УРСР. Статистичні органи зобов'язувалися провести новий перепис на початку 1939 р.

В 60-х рр. я працював в Інституті економіки АН УРСР над темою про індустріальний розвиток України в роки перших п'ятирічок. В інститутській бібліотеці зберігалися рідкісні видання з економіки України 30-х рр., у тому числі для службового користування. Коли до рук потрапив важкий том "Виконання на-

---

родного господарського плану за 1936 рік” (К., Держплан УРСР, 1936) з даними про природний рух за 1935 і 1936 рр., я зрозумів, що зможу хоча б у наближенні розрахувати дефіцит населення 30-х рр.

У 1935 р. перевищення народжуваності над смертністю дорівнювало 420 тис., а в 1936 р. – 534 тис. Якщо заборона абортів в червні 1936 р. дала за півроку приріст народжень в обсязі до 100 тис., то природний приріст 1937 р. слід було б збільшити порівняно з 1935 р. на 200 тис. чоловік. Приріст 1933-1934 рр. можна було прийняти рівним приросту 1935 р. Після всіх цих допущень населення України за 1933-1938 рр. повинне було збільшитися за рахунок природного приросту на 3034 тис. чоловік. Фактично же республіка мала на 1 січня 1933 р. 31 901 тис. чоловік (за даними поточного обліку), а на 17 січня 1939 р. – 30 946 тис. чоловік (за даними перепису). Населення повинне було зрости до 34 935 тис. чоловік, а насправді зменшилося до 30 946 тис. Куди поділася різниця в 3 989 тис. чоловік? Частина людей могла добровільно виїхати на постійне проживання за межі республіки. Але ясно, що більшість стала жертвою голоду і репресій.

На початку 1989 р. доцент Донецького університету М.Троян повідомив мене, що знайшов в архівному фонді Верховної Ради СРСР сліди репресованого перепису 1937 р. Мова йшла про довідку “Попередні дані про чисельність населення по союзних республіках, краях і областях (матеріал до виборів у Верховну Раду СРСР)”, яку завізував начальник ЦУНГО І.Веременичев. З довідки випливало, що населення України на початок 1937 р. становило 30 158 тис. чоловік. Зрозуміло, я не міг тоді знати, що керівники статистичного відомства надали в

розпорядження компартійно-радянського апарату, який готував вибори до Верховної Ради СРСР, фальсифіковані дані. Чисельність населення УРСР була в цій довідці скорегована в бік збільшення на 1 770 тис. чоловік.

У 1989 р. вже стали відомі точні дані про приріст населення України в 1937 і 1938 рр., опубліковані видатним українським демографом Ю.Корчак-Чепурківським ще в 1970 р.: відповідно 787 тис. і 738 тис. чоловік⁶⁷. Розрахунок за методикою 20-річної давності дав демографічний дефіцит за 1933-1938 рр. в обсязі 4260 тис. чоловік. Подібний розрахунок за більш вузький період 1933-1936 рр. визначив дефіцит в обсязі 3537 тис. чоловік. Такі цифри були названі в моїх публікаціях 1989 р.⁶⁸ Справжня цифра чисельності населення за переписом 1937 р. збільшувала демографічний дефіцит в рамках 1933-1936 рр. до 5 307 тис. чоловік.

В усіх розрахунках за такою методикою, не виключаючи того, де фігурує істинне значення перепису 1937 р., є одна велика вада: перепис 1937 р. співставлявся з нерівнозначною йому величиною – поточним обліком. Цифра чисельності населення на 1 січня 1933 р., яка була останнім повідомленням державної статистики про чисельність населення країни аж до перепису 1939 р., не мала тих вад, які їй приписував І.Краваль перед своїм арештом. Однак вона увібрала в себе всі неточності поточного обліку. Ідеальним варіантом розрахунку було б співставлення переписів 1926 і 1937 рр. Відтворюючи картину демографічних змін кожного року всередині міжпереписного періоду, можна було визначити величину, яка залишалася невідомою: перепад в чисельності населення на початок і кінець 1933 р.

На початку березня 1990 р. кафедра українських студій Торонтського університету (проф. П.Магочі) і Канадський центр російських та східноєвропейських студій (проф. Р.Джонсон) організували міжнародну конференцію на тему “Україна під Сталіним”. Запрошений до участі в ній, я вилетів в Торонто через Москву з наміром попрацювати над архівним фондом ЦУНГО Держплану СРСР. Директор Центрального державного архіву народного господарства В.Цаплін дав мені можливість працювати безпосередньо в архівосховищі, і за кілька днів я зміг освоїти великий обсяг інформації, яка стала доступною для дослідників з весни минулого, тобто 1989 року.

Виявилося, що в архівному фонді ЦУНГО збереглися вичерпні матеріали про природний рух населення, включаючи первинні дані (щомісячні відомості по областях і районах). Щорічні дані по Україні у міжпереписний період виглядали так (у тис. чоловік):⁶⁹

Таблиця 5

Роки	zareєстровано народжень	zareєстровано смертей	природний приріст
1927	1 184,5	522,6	661,8
1928	1 139,3	495,7	643,8
1929	1 081,0	538,7	542,3
1930	1 023,0	538,1	484,9
1931	975,3	514,7	460,6
1932	782,0	668,2	113,8
1933	470,7	1 850,3	-1379,6
1934	571,6	483,4	88,2
1935	759,1	341,9	417,2
1936	859,0	361,3	533,7

Якою мірою наведені дані відбивали дійсність? Очевидно, як будь-яка інша статистика реєстраційного характеру. В багатьох місцевостях у силу різних причин дійсно міг спостерігатися недооблік народжень або смертей (переоблік, зрозуміло, мав місце у виняткових випадках). Єдиний виняток становив 1933 рік. Тоді робота державних органів в сільській місцевості, за винятком компартійних комітетів і органів державної безпеки, була деформована, а подекуди – взагалі парализована.

І все-таки сільські відділи ЗАГСів працювали на диво стабільно. Про це свідчить помісячна динаміка народжень і смертей у сільській місцевості України в 1932-1933 рр.⁷⁰:

Таблиця 6

місяці року	1932 рік		1933 рік	
	народилося	померло	народилося	померло
січень	73994	31 691	36 725	43 901
лютий	62 663	35 404	27 712	60 632
березень	60 416	43 100	25 401	135 767
квітень	52 310	46 617	23 663	174 202
травень	51 419	50 401	25 882	253 155
червень	46 566	55 293	28 687	361 195
липень	55 327	52 818	30 809	278 789
серпень	51 456	47 939	38 075	103 319
вересень	47 121	43 265	34 764	65 649
жовтень	45 732	47 083	33 383	42 820
листопад	37 603	38 716	27 607	28 167
грудень	30 408	34 801	21 725	34 421
за рік	615 015	527 134	354 373	1582 017

Динаміка наведених даних відповідає подіям, що відбувалися на еслі. У 1932 р. народжуваність від найвищої в січні поступово зменшилася до найнижчої в грудні. Це

узгоджується, враховуючи дев'ятимісячне запізнювання, з коливанням в інтенсивності голодування. Викликаний хлібозаготівлями зими 1931/32 р. голод 1932 р. досяг максимуму у квітні-травні. Документи свідчать, що смертні випадки були досить частими, доходило до канібалізму, але голодного мору не спостерігалось. У селян були інші продукти, крім хліба, і влада на них не зазіхала. Рівень смертності перевищив рівень народжуваності тільки один раз – у червні. Новий урожай вичерпав голод.

Проте у цьому же 1932 р. хлібозаготівлі, а ще більше – “натуральні штрафи” іншими продовольчими продуктами тривалого зберігання спричинили вже не голод, а справжній голодомор. В останньому кварталі 1932 р. кількість померлих стабільно перевищувала кількість народжених.

У 1933 р. динаміка народжень і смертей у тій мірі, в якій її вдалося зареєструвати відділами ЗАГСу, говорить сама за себе. Кількість смертних випадків у всі місяці цього неймовірно важкого періоду перевищувала кількість народжень, інколи – більше ніж десятикратно. Не можна не бачити, що статистичні органи виконували свій професійний обов'язок, фіксуючи із місяця в місяць вражаючі показники смертності. Важко повірити, що документи такої вибухової сили могли зберегтися. І все-таки цього року були зареєстровані далеко не всі смертні випадки.

Недооблік смертей стурбував керівників ЦУНГО. Щоб в'яснити, чому з деяких регіонів надходила у 1933 р. невірна інформація, вони здійснили ряд обстежень з виїздом представників ЦУНГО на місця. В архіві ЦУНГО збереглися звіти про умови реєстрації смертності в сільській місцевості районів, найбільш уражених голодом – України, Азово-Чорноморського,

---

Саратовського і Сталінградського країв, Курської та Воронежської областей. Всі вони відносяться до березня 1934 р.

У сільрадах, які обстежувалися в Україні, не було виявлено недостачі книг запису народжень, але книги обліку смертей всюди було заповнено уже в перші місяці року. Надалі записи здійснювалися в зошитах або на окремих клаптиках паперу. Коли були видані нові книги, ніхто не перевіряв правильності перенесення в них раніше зроблених записів⁷¹. Однак справа не тільки в цих технічних труднощах. Щоб виявити головну причину недообліку, треба звернутися до конкретних фактів, встановлених комісіями. В Україні інспектори ЦУНГО обстежували 10 сільрад Павлоградського району Дніпропетровської області, а інспектори УНГО – 12 сільрад у Дніпропетровській, Київській і Харківській областях.

У Піщанській сільраді Дніпропетровської області недооблік реєстрації смертей становив, за приблизними підрахунками, близько 300 чоловік. Очевидно, голова і секретар сільради перелякалися цієї цифри, вказувалося у звіті інспектора. Вони стали наполягати, щоб повідомили про недооблік не більше 150 смертей. Було встановлено також, що на території Вільнянської сільради (Київська область) не було зареєстровано 50 невідомих мертвих тіл. У довідці судово-медичного інспектора вказувалося, що київський морг за 1933 р. прийняв 9472 підібраних на вулиці небіжчика, і 5481 з них не був зареєстрований “згідно з директивними вказівками прокуратури (усними та письмовими)”⁷².

Наведені факти свідчили про те, що сталінська заборона на будь-яку інформацію щодо голоду змушу-

---

вала надто ретельних чиновників на місцях відмовлятися від реєстрації великої кількості смертей, тобто порушувати встановлені законом обов'язки. Коли смерть все-таки реєструвалася, вони вдавалися до фальсифікацій при заповненні графі, де вказувалися її причини. У зведеному звіті про результати обстеження постановки обліку природного руху населення, яке було здійснене співробітниками УНГО Держплану УСРР в березні 1934 р. в Україні та в інших регіонах, вказувалося на таке: “З характеру запису причин смерті особливо яскраво виявляється не тільки надзвичайно низька класифікація осіб, які приводять реєстрацію, але й їх надзвичайно недбале і безвідповідальне ставлення до цієї частини своєї роботи. Переважають такі причини: “старість”, “слабість”, “невідомо”. Як приклади безвідповідальності при запису причин смерті можна навести такі: помер від дамської хвороби, ліг відпочити й помер, або такий випадок, коли на сорокап'ятилітнього чоловіка як причина смерті вказується старість та ін. Крім того, по низці сілрад обслідувачами встановлено наявність негласних вказівок – щоб на випадок заяви родичів померлого про те, що причиною смерті був голод, писати – “виснаження” (Республіка німців Поволжя) або “невідомо” (Україна)⁷³.

На конференції в Торонто я запропонував професору Центру радянських і східноєвропейських студій при Мельбурнському університеті С.Віткрофту і професору Російського дослідницького центру в Гарвардському університеті Максудову написати спільну статтю про демографічну катастрофу в Україні у 1933 р. і опублікувати її в українській науковій пресі. Максудов виявився молододу людиною на ім'я Олександр Бабьонішев. Він був ко-

---

лишнім москвичем, дисидентом з оточення А.Сахарова. Псевдонім з булгаковського “Театрального роману” був потрібний, щоб забезпечити безпеку родичів, які залишалися в Радянському Союзі. За 1990 р. ми підготували три варіанти статті для “Українського історичного журналу”. В кінцевому підсумку С.Віткрофт відмовився від співавторства, тому що не поділяв нашого спільного з Максудовим довірливого ставлення до “нормальних” показників народжуваності і смертності, а також до показників механічного руху населення. Максудов теж з недовірою поставився до наведених у попередньому підрозділі показників міграційного балансу, але ми з ним домовилися оговорювати власні позиції в тексті статті, яка вийшла в світ у лютневому числі УІЖу за 1991 р.⁷⁴

Наведені в табл. 5 дані про народжуваність ми погодилися визнати досить надійними, за винятком 1933 р. Максудов звернув увагу, на те, що народжуваність повинна була досягти найнижчого рівня не в 1933, а в 1934 р. Адже в 1934 р. народжувалися діти, зачаті в попередньому, голодному році, а голод, як відомо, приводить до зниження вірогідності зачаття. З другого боку, важко погодитися з можливістю скорочення народжуваності в селах вдвічі в 1933 р. порівняно з попереднім роком, як це зафіксовано у відомостях ЗАГС. Цілком ясно, що ми бачимо падіння в 1933 р. точності обліку на селі, викликане дезорганізацією життя в умовах голоду. Про недооблік народжень свідчать також дані про рівень смертності в молодшому віці. За відомостями С.Максудова, остання практично однакова і в місті, і на селі, що вказує на неповноту обліку в сільській місцевості. Взявши за основу таблиці смертності 1925-1926 рр.,

---

він підрахував, що недооблік дитячої смертності становив у 1933 р. не менше 150 тис. чоловік. Відповідно не менший недооблік був і при оцінці народжуваності. Отже, цифра народжень за 1933 р. корегується до 621 тис.

Якщо виходити з того, що наведений в табл. 5 динамічний ряд зареєстрованих в Україні народжень і смертей приблизно відображав справжню картину за всі роки, крім 1933, то втрати населення можуть бути визначені з достатнім ступенем надійності.

Насамперед треба виключити з розрахунку втрат нормальну смертність 1933 р. Вважаючи, що вона дорівнюватиме середній арифметичній з показників смертності за 1927-1930 рр., тобто 524 тис., і виходячи з відкоригованого показника народжуваності (621 тис.), одержимо природний приріст за цей рік в 97 тис., а за десятиріччя між переписами – 4043 тис. чоловік. Пам'ятаючи про те, що кількість населення в Україні скоротилася у 1937 р. на 538 тис. чоловік порівняно з 1926 р., одержимо демографічний дефіцит в 4581 тис. чоловік.

Якщо співставити цю величину з розрахунком Максудова 80-х рр., який був зроблений без використання радянської демографічної статистики (див. табл. 1), то вражає його точність. Однак вона оманлива. Максудов вийшов на свою цифру втрат від голоду після того, як запропонував позитивне для України сальдо міграції в 600 тис. чоловік. При негативному сальдо офіційної статистики (1 343 тис.) втрати від голоду 1933 р. скоригуються до 3 238 тис. чоловік. Враховуючи можливі помилки демографічної статистики 30-х рр. при визначенні природного і особливо механічного руху насе-

лення, істинні втрати коливатимуться в діапазоні від

3,0 до 3,5 млн. чоловік.

Одночасно можна вирахувати втрати населення України від голоду першої половини 1932 р., який став безпосереднім наслідком зимових хлібозаготівель 1931-1932 рр. Вони визначаються за даними таблиці природного руху населення. Якщо вважати для 1932 р. нормальною смертність у 524 тис. (як і для 1933 р.), то ці втрати становлять 144 тис. чоловік. Голод 1932 р. і голодомор 1933 р. – це якісно різні явища.

С.Максудов категорично заперечував проти використання даних міграційного балансу, складеного працівниками ЦУНГО, навіть з поправкою на сотні тисяч чоловік в той чи інший бік (визначення втрат в діапазоні від 3 до 3,5 млн. – це і є поправка в сотні тисяч). За його уявленнями, протягом міжпереписного десятиліття склався приблизно нульовий баланс. Він більше не відстоював позитивне сальдо міграції в 600 тис. чоловік. Нульовий варіант означав, що прямі втрати від голоду 1933 р. в кордонах УСРР знаходилися в межах від 4 до 4,5 млн. чоловік, причому остання цифра була більш вірогідною⁷⁵.

Мабуть, певна частина української громадськості не відмовиться від спокуси оцінювати демографічну катастрофу 1933 р. певною конкретною цифрою, як правило – перебільшеною. Але всі повинні розуміти, що одна цифра – якою б вона не була, не матиме нічого спільного з демографічною статистикою. Тепер статистика доступна, і кожний може перевірити вірогідність її окремих елементів, вплив їх на кінцевий результат.

Оцінювати втрати, виходячи з аналізу статистичних даних, можна лише у двох параметрах: або від 3 до 3,5 млн.; або від 4 до 4,5 млн. Неможливо ствер-

---

джувати, що кількість людей, загиблих від голоду в українському селі, була меншою, ніж 3 млн. чоловік. Так само не можна говорити, що тих, хто загинув, було більше, ніж 4,5 млн. Називаючи цифри від 7 до 10 і більше, ми не знайдемо тих, хто мав би загинути в таких вражаючих кількостях. Ці мільйони людей, слава Богу, зареєстровані обома переписами населення – 1926 і 1937 рр. Перепис 1926 р. був опублікований в 56 томах і у світовій демографічній науці вважається класичним. Перепис 1937 р. самою своєю долею, як і долями людей, що проводили його, доказав адекватність реальній демографічній ситуації.

Щоб обрати “правильний” діапазон втрат від голоду 1933 р., кожний може вирішити для себе, яке з трьох тверджень більш вірогідне:

- приплив людей в Україну протягом 1927-1936 рр. врівноважувався відпливом;

- кількість тих, хто виїхав з України добровільно чи був депортований, на мільйон або більше перевищує кількість тих, хто приїхав в Україну на постійне проживання;

- кількість тих, хто приїхав в Україну, істотно більша, ніж тих, хто покинув республіку.

Третій варіант не розглядається як можливий, хоча у післявоєнні десятиліття Україна (з Кримом), Кубань і республіки Прибалтики завжди знаходилися на перших місцях за кількістю мігрантів. Перший варіант являє собою точку зору одного дослідника. Конкретними даними він не підтверджується. За другим варіантом – авторитет центрального статистичного відомства СРСР.

Як історик, що присвятив життя вивченню міжвоєнного періоду, я інтуїтивно відчуваю правоту праців-

ників ЦУНГО. На жаль, не існує надійних даних про кількість селян, які в першій п'ятирічці зняли з місця і поїхали світ за очі від суцільної колективізації. Судячи з того, як зменшилася кількість селянських господарств до 1932 р. включно, вони тікали сотнями тисяч, аби попередити розкуркулення.

Здійснювані державою депортації були, мабуть, скромнішими за масштабами. Офіційне розкуркулення і вислання торкнулося у 1930-1931 рр. 260 тис. чоловік⁷⁶. Кількість німців і поляків, висланих з прикордонної смуги в 1934-1936 рр. (перші в СРСР депортації за національною ознакою) дорівнювала 70 тис. чоловік⁷⁷.

Нарешті, кількість людей заарештованих органами державної безпеки (як правило, їх відправляли в ГУЛАГ або розстрілювали), була такою:⁷⁸

Таблиця 7

Рік	Цифра
1927	16 842
1928	19 151
1929	29 916
1930	33 373
1931	51 880
1932	74 849
1933	124 463
1934	30 322
1935	24 934
1936	15 717

В сумі сталінська держава за цей часвилучила з України щонайменше 750 тис. чоловік. Однак вте-

---

ча українців з республіки, яка опинилася в епіцентрі сталінських превентивних репресій, була масштабнішою.

Зворотний потік в Україну теж важко піддається кількісному вимірюванню. Інтенсивно поповнюючись вихідцями з села, робітничий клас України за роки першої п'ятирічки подвоїв свою чисельність. Його зростання відбувалося також за рахунок новоприбулих з Російської Федерації та інших республік. Міське населення збільшувалося в середньому на 300 тис. жителів щороку, й новоприбулі в цьому поповненні складали приблизно п'яту частину⁷⁹. Отож за їх рахунок робітничий клас України зріс у 1927-1932 рр. десь на 300-350 тис. чоловік. В роки другої п'ятирічки поповнення робітників за рахунок новоприбулих не зменшилося за своїми масштабами. Найбільш значним каналом припливу робочої сили з-за кордонів України був організований набір, особливо на шахти Донбасу і на металургійні заводи.

Утворений в серпні 1933 р. Всесоюзний переселенський комітет при Раднаркомі СРСР розгорнув діяльність по заселенню українських сіл, які вимерли від голоду, так званими “доприселенцями”. Того року з Горьківської області в Одеську було переселено 2 120 господарств, з Іванівської в Донецьку – 3 527 господарств, з Центральної Чорноземної області в Харківську – 4 800 господарств, із Західної в Дніпропетровську – 6 679 господарств. Усього на територію України було завезено 329 ешелонами 21 856 господарств колгоспників з усім майном (117 149 чоловік)⁸⁰. Щоправда, інших акцій такого масштабу ми не знаємо.

Отже, окремі факти і цифри не складаються в цілісну картину. Можна тільки стверджувати, що міг-

---

раційні процеси у першій п'ятирічці були інтенсивні за рішучого переважання впливу населення. В другій п'ятирічці вони зазнали примусової стабілізації на низькому рівні. Запроваджена з 1933 р. паспортна система різко обмежила територіальну мобільність українських селян. Безпаспортний статус прив'язав їх до рідних осель. Ця сама причина обмежила в другій п'ятирічці й потік бажаючих приїхати в Україну.

Визначаючи число прямих жертв голоду із врахуванням або без врахування сальдо механічного руху населення, не треба забувати про іншу складову демографічної катастрофи – ненароджених. Справді, коли голод зумовив зниження природного приросту населення в Україні з 662 тис. у 1927 р. і 644 тис. у 1928 р. до 97 тис. у 1933 р. (якщо не враховувати померлих від голоду) і 88 тис. у 1934 р., то хіба не слід ці непрямі втрати включати складовою частиною сукупних втрат?

Середня народжуваність за п'ятиріччя 1927-1931 рр. дорівнювала 1680,6 тис. чоловік. Недобір народжуваних внаслідок голоду становив у 1932 р. 298,6 тис., у 1933 р. – 459,6 тис. і в 1934 р. – 509 тис. чоловік. Отже, повні демографічні втрати, включаючи ненароджених, для 1932 р. оцінюються в 443 тис., а для 1933 р., з демографічною луною у формі зниження народжуваності в 1934 р. – 4 207 тис. чоловік. Загалом за 1932-1933 рр. повні втрати становлять, якщо враховувати дані про механічний рух населення, які виявлені в архівному фонді ЦУНГО, 4 649 тис. чоловік. Неточність відомостей про природний і особливо про механічний рух населення змушує визначати повні (тобто з врахуванням зниження народжуваності) втрати в

інтервалі від 4,3 до 5 млн. чоловік. Якщо не врахувати механічний рух населення, повні демографічні втрати становлять від 5,5 до 6 млн. чоловік⁸¹.

Мої розбіжності з Максудовим стосувалися тільки проблеми врахування або неврахування даних про механічний рух населення. Природний рух я аналізував, спираючись на висновки цього професійного демографа. Зокрема, після конференції в Торонто я одержав від Максудова рукопис неопублікованої статті “Оцінка втрат населення України в роки колективізації (на основі знайдених даних переписів 1937 і 1939 рр.)”⁸². На основі цього рукопису готувалася наша спільна стаття, опублікована в “Українському історичному журналі”.

Перед виходом з друку книги “Голод 1932-1933 років на Україні, очима істориків, мовою документів” мені вдалося замінити попередній варіант статті “Трагічна статистика голоду” варіантом, який враховував систему підрахунків, виконану спільно з Максудовим. Книга вийшла з друку ще в 1990 р., а журнальна стаття з’явилася в УІЖі тільки в лютому 1991 р. В критичному огляді української радянської історіографії з проблем голодомору Дж.Мейс помилково зазначив, що стаття в книзі, підготовленій співробітниками Інституту історії партії при ЦК Компартії України, застаріла внаслідок відкриття доступу до матеріалів перепису 1937 р.⁸³ Проте варто прочитати її, щоб непорозуміння розвіялося.

У січні 1995 р. в Центрі російських і східноєвропейських студій Торонтського університету відбувся семінар на тему “Населення Радянського

Союзу 20-30-х рр. у світлі нових документальних свідчень”. В роботі його взяли участь 23 фахівці з 16 університетських, академічних або галузевих науково-дослідних установ дев’яти країн. Російська делегація була найчисленнішою: Ю.Поляков (Інститут російської історії РАН), А.Вишневський (Інститут економічних прогнозів РАН), Є.Андрєєв, В.Бирюков, А.Волков, Л.Дарський, Т.Харкова (Інститут статистики і економічних досліджень Держкомстату). Канада була представлена Р.Джонсоном, С.Соломон, Н.Ховелл (Торонтський університет) і А.Романюком (університет Альберти). Делегація України складалася з С.Кульчицького (Інститут історії України НАН України), А.Перковського (Інститут економіки НАН) і С.Пирожкова (Інститут стратегічних досліджень). До американської делегації входили О.Бабьонишев (Гарвардський університет), Б.Андерсон (університет Енн Арбор), Б.Сільвер (Мічиганський університет). З Франції приїхали С.Адамець і А.Блюм (Національний інститут демографічних досліджень). У семінарі взяли участь також С.Віткрофт (Мельбурнський університет), Р.Девіс (Бірмінгемський університет), М.Ліві-Баччі (Флорентійський університет), М.Тольц (Ізраїль).

Доповіді О.Бабьонишева (якого всі знали під прізвищем Максудов) і С.Кульчицького були присвячені втратам України під час голоду і репресій. Якщо раніше втрати населення України Максудов оцінював в 4 372 тис. чоловік за 1927-1938 рр. (включаючи недобір народжуваності), то аналіз демографічної статистики дав йому можливість назвати меншу цифру: 4 286 тис. за 1927-1936 рр. Можливий інтервал відхилень раніше до-

---

сягав 30%, а після відкриття архівів він звузився, за його оцінкою, до 10 – 15%⁸⁴.

Відбулася жвава дискусія з питання про те, чи можна довіряти офіційним даним щодо міграційних процесів у міжпереписний період. Максудов знову наполягав на відмові від неї. Вивчаючи зміни у національному складі населення між переписами, він дійшов висновку, що баланс міграції був для республіки позитивним і дорівнював 200 тис. чоловік. Користуючись його даними, довелося б збільшити прямі втрати від голоду 1932-1933 рр. на 1 543 тис., тобто до 4 781 тис. чоловік. Отже, тепер він оцінював ці втрати в обсязі 5 млн. чоловік.

Є.Андреев, Л.Дарський і Т.Харкова під час обговорення доповіді Максудова слушно вказати на обмежені можливості використання даних про зміни в етнічному складі населення для оцінки втрат у період між переписами 1926 і 1937 або 1939 р. Додаткова аргументація була наведена у доповіді Є.Андреева “Демографічна історія Російської Федерації”. Андреев дав багато прикладів зміни етнічного самовизначення українців в Росії, не пов’язаних з фізичним зменшенням їх кількості.

А.Вишневський заперечив фіксацію гіпотетичної народжуваності в голодні роки на рівні 1927-1931 рр., що є одним з елементів наших спільних з Максудовим розрахунків. Одночасно він запропонував визначити щорічний темп спаду народжуваності у 1927-1931 рр. індексом 0,935. Застосування цього індексу автоматично вело до скорочення демографічного недобору на 583 тис. чоловік. Проте я не погодився з такими рекомендаціями. Ситуація 1927-1931 рр. була складною, що позначалося на даних державної реєстрації, але після 1934 р.

вона почала виправлятися⁸⁵. Інших зауважень щодо змісту моєї доповіді учасники семінару не висловили.

С.Пирожков доповів про свою методику обрахунку втрат – методом моделювання демографічного переходу і реконструкції вікової структури населення з 1926 по 1939 рр. Розрахунки гіпотетичної вікової структури народонаселення при зіставленні з реальною структурою за переписом 1939 р. дали йому підставу твердити, що демографічні втрати між 1929 і 1939 рр. становили в Україні близько 5,8 млн. населення⁸⁶.

Метод моделювання може бути використаний для перевірки прямої реконструкції демографічних втрат. Користуючись ним, втрати можна оцінити лише сумарно, тобто за весь досліджуваний період, як правило – міжпереписний. Визначити кількість жертв голоду за певний рік неможливо. Нарешті, неможливо відділити прямі втрати від опосередкованих, тобто окремо врахувати кількість дітей, які могли народитися, але не народилися внаслідок несприятливих обставин.

Слід зауважити, що одержаний С.Пирожковим результат приблизно співпадає (з поправкою на додаткові два роки – до перепису 1939 р.) з прямими і опосередкованими втратами від голоду, визначеними в моїй спільній з Максудовим статті 1991 р.

У першому томі нарисів “Населення Росії в 20 столітті” мої розрахунки демографічних втрат згадані двома авторами. В нарисі “Демографічні наслідки суцільної колективізації і плоду 1932-1933 рр.” Н.Араловець об’єднує в єдине ціле різні оцінки демографічних наслідків голоду, зроблені до і після відкриття архіву ЦУНГО Держплану СРСР.

Зрозуміло, що ця неуважність не сприяє виявленню істини. Ще більше заплутує справу критика моїх висновків А.Перковським і С.Пирожковим, яку згадує Н.Араловець⁸⁷. В цій статті обох авторів вказується, що число прямих жертв голоду – 3,5 млн. чоловік є заниженим, оскільки С.Кульчицький для своїх підрахунків використовував не реальні дані Всесоюзного перепису населення 1937 р., а завищені оцінки ЦСУ СРСР⁸⁸. Насправді, однак, в розрахунку, який обмежується цифрою в 3,5 млн. чоловік, використані дані перепису 1937 р.

В нарисі “Населення Росії в 1930-ті роки: демографічні характеристики” В.Жиромська співставляє мої розрахунки (від 3 до 3,5 млн.) з розрахунками А.Перковського (не менше 5 млн. чоловік), і звідси робить висновок, що проблема потребує дальшого дослідження⁸⁹. Проте Перковський не здійснював своїх розрахунків. Він тільки заявив, що гіпотеза Р.Конквеста, на його погляд, більш точна, ніж розрахунок С.Кульчицького⁹⁰. Отже, у цьому нарисі, як і в нарисі Н.Араловець, мої розрахунки до і після відкриття архіву ЦУНГО наклалися один на одний, створюючи плутанину.

Ця плутанина пояснюється зовнішньою схожістю кількісних результатів обох моїх розрахунків, яка є випадковою. До відкриття архіву ЦУНГО я визначав демографічний дефіцит 1933-1936 рр. цифрою 3531 тис. чоловік⁹¹. В цій кінцевій цифрі випадково взаємознищилися завідомо невірні показники фальсифікованого І.Веременичевим перепису 1937 р. з архівного фонду Верховної Ради СРСР, неточні результати обліку населення на січень 1933 р. і невідкореговані Максудовим показ-

---

ники природного руху населення.

Завершуючи тему, слід зупинитися на авторитетних судженнях англо-австралійського історика і демографа С.Віткрофта, який спеціалізувався з часів своєї праці в Центрі радянських (тепер – російських) і східноєвропейських досліджень Бірмінгемського університету на радянській тематиці. Завжди обережний в оцінках, Віткрофт виступив проти твердження Р.Конквеста про загибель в СРСР у 1930-1937 рр. 14,5 млн. селян. Характер його зауважень на текст нашої спільної статті 1990 р., яка призначалася для публікації в “Українському історичному журналі”, свідчив про те, що число жертв голоду – до 3,5 млн. (Кульчицький) або навіть до 4,5 млн. (Максудов) є перебільшеним. В його власних розрахунках 80-х рр., тобто до відкриття архівного фонду ЦУНГО, фігурувала, як уже вказувалося вище, цифра 2,7 млн. чоловік для всього Радянського Союзу.

У 90-х рр. С.Віткрофт досліджував проблему “розриву Курмана”. Як відомо, зростання народонаселення, зафіксоване ЦУНГО по роках в період між переписами 1926 і 1937 рр. (тобто народжуваність мінус смертність), на 8 млн. перевищувало те зростання, яке впливало з співставлення переписів 1926 і 1937 рр. Цю різницю Віткрофт назвав “розривом Курмана” – за прізвищем заступника начальника відділу населення і охорони здоров’я в ЦУНГО, який першим зробив спробу пояснити, куди поділася значна частка населення Радянського Союзу в період між двома переписами⁹².

Лист М.Курмана І.Кравалю від 14 березня 1937 р. був опублікований у відомій статті Ю.Полякова, В.Жиромської та І.Кисельова “Півстоліття мовчан-

---

ня” (Социологические исследования, 1990, № 6). З того часу демографи намагалися подолати цей розрив корегуванням даних смертності і народжуваності. Зрозуміло, що їх найбільше цікавило корегування рівня смертності в 1933 р., оскільки показники ЦУНГО були завідомо невірні. Результати своїх досліджень С.Віткрофт опублікував в Росії у вигляді додатку “Про демографічні свідчення трагедії радянського села в 1931-1933 рр.” до третього тому п’ятитомного збірника документів і матеріалів “Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание” (М., 2001, с.866-887).

С.Віткрофт вказує, що для сільського населення СРСР рівень зареєстрованої підвищеної (поза звичайною) смертності в 1933 р. був приблизно на 2,3 млн. більшим ніж в 1932 р. Відповідний показник підвищеної смертності для міського населення складав близько 0,4 млн. На Російську Федерацію (головним чином – на Кубань) припадало 1,1 млн. смертей (0,8 млн. в селі і 0,3 млн. – в місті), а на Україну – 4,2 млн. (1,1 млн. в селі і 0,1 млн. – в місті). Діапазон незареєстрованої смертності складав по УРСР від 0,6 до 3 млн. по Російській Федерації – від 0,5 до 1 млн., а всього по Радянському Союзу – від 1,3 до 4,3 млн. чоловік. Кінцевий висновок С.Віткрофта звучав так: “По одній лише Україні можна було б говорити про 3 – 3,5 млн. додаткових смертей, а по СРСР в цілому, мабуть, про 6-7 млн.”⁹³

Демографічна статистика не може відповісти на питання, чому стався голодомор. Проте вона відповідає на питання про те, хто був на прицілі у влади – селяни чи українці? Щоб відповідь була

правильною, треба вміти поставити це питання. Курс на “розгорнуте будівництво соціалізму по всьому фронту” мав два зрізи – класовий і національний. Терор голодом був одним з методів будівництва „соціалізму” на селі. Українське село чинило найбільший опір колективізації. Звідси випливає відповідь: український голод мав обидва зрізи.

Статистичні таблиці, створювані на основі даних, що збиралися органами ЗАГС, непереконаливі, коли йдеться про кількість жертв голоду. Проте вони дають відповідь на питання про національну приналежність померлих. Статистика смертності в національному розрізі за 1933 р. виглядає таким чином:⁹⁴

Таблиця 8

Національність	місто (тис.)	село (тис.)	всього (тис.)
українці	111,8	1 440,4	1 552,2
росіяни	33,2	51,8	85,0
євреї	20,1	6,9	27,0
поляки	2,8	17,9	20,7
молдавани	0,1	16,0	16,1
німці	1,7	11,5	13,2
болгари	0,2	7,5	7,7
греки	0,7	1,8	2,5
інші	60,4	124,2	184,6
всього	230,9	1 678,1	1 909,0

Аналізуючи цю таблицю, слід пам’ятати, що в ній подається як природна смертність, так і смертність від голоду. Спрямований проти українського села терор голодом захопив усіх, хто проживав у ньо-

---

му. У формах звітності за національною ознакою була зареєстрована більша кількість смертей, ніж у формах природного руху (1850,3 тис. чоловік). Частка українців серед загиблих приблизно відповідає їх питомій вазі у сільському населенні республіки. Молдавське, польське, німецьке і болгарське населення майже повністю проживало в селах. Тому воно постраждало від голоду в таких же пропорціях, як українці. Євреї мешкали більшою частиною у містах. Тому смертність серед них мало відрізнялася від нормальної. Переважна більшість росіян теж проживала в містах. Серед порівняно нечисленного населення в російських селах зареєстрована основна частина померлих. Треба прийняти до уваги, що облік смертності в містах майже не зазнав деформацій і тому був відносно повним. Навпаки, в селах органи ЗАГС спромоглися зареєструвати менше половини смертних випадків. Все це вказує на те, що терор голодом цілив своїм вістрям не в етнічних українців, а в сільське населення. Це висновки, які можна зробити, аналізуючи статистику голоду всередині УСРР як політико-адміністративної одиниці.

Розглядаючи географію голоду в масштабах всієї країни, слід пам'ятати таке. Коли заготівельники викачували весь хліб, то в добре поставлених селянських садибах залишалися інші продукти харчування, і люди не гинули з голоду. Навіть в бідняцьких господарствах, де хліб завжди був основним продуктом харчування, з голоду гинули не всі. Таблиця 6 показує, що в першій половині 1932 р. в селах пограбованої хлібозаготівельниками України народжуваність перевищувала смертність в усі місяці, крім останнього передврожай-

ного – червня. Картина змінилася, коли надзвичайна хлібозаготівельна комісія під керівництвом В.Молотова вдалася до конфіскації всіх продуктів харчування у “боржників”. Кількість померлих, як показує табл. 6, у першій половині 1933 р. почала різко переважати число новонароджених. Знову-таки слід пам’ятати, що в цьому році, на відміну від попереднього, була зареєстрована лише частина смертних випадків. Отже, величезна смертність в статистиці органів ЗАГС вказує на те, що надзвичайні комісії у даному регіоні не обмежувалися викачуванням хліба, а конфіскували в селянських садибах все їстівне підряд, тобто здійснювали щодо “боржників” терор голодом. Конфіскація всього продовольства викликала переростання голоду в голодомор.

Розглянемо сім регіонів Європейської частини СРСР, в яких за відомостями ЦУНГО кількість смертей в 1933 р. перевищувала кількість народжень. Це досить формальний критерій, проте він безпомилково засвідчує наявність голоду в даному регіоні. Якщо розташувати регіони в порядку зменшення цього показника, то ми одержимо таку картину (в тис. чоловік):⁹⁶

Таблиця 9

регіон	місто	село	разом
Українська РСР	-116,6	-1342,4	-1459,0
Північно-Кавказький край	-63,9	-227,1	-291,0
Нижньо-Волзький край	-54,5	-108,6	-163,1
Центральна Чорноземна область	-23,1	-39,2	-62,3
Уральська область	-40,1	5,5	-34,6
Середньо-Волзький край	-29,1	13,7	-15,4
Північний край	-7,1	1,6	-5,5

Слід звернути увагу на те, що в цій розробці показник природного руху населення України трохи інший, ніж у табл. 5. Коливання цієї цифри пояснюються різними варіантами статистичної виборки.

Сукупність наведених даних має два зрізи. Зупинимося спочатку на першому. Якщо ознакою голодування вважати перевищення смертей над народженнями, тобто показник природного руху зі знаком “мінус”, то у хлібовиробляючих регіонах голод охоплював сільську місцевість, звідки викачували зерно, а у хлібоспоживаючих регіонах – міста, зняті з державного постачання через дефіцит хліба.

Другий зріз картини голоду в Європейській частині СРСР визначається колосальним переважанням України і, до певної міри, – Північно-Кавказького краю за рівнем смертності. В реальному житті це переважання було ще більшим, ніж показує таблиця. Адже якраз в Україні органи ЗАГС зареєстрували не більше половини голодних смертей, тому що їхня робота була дезорганізована голодом. Якби можна було виділити Кубанський округ, то його показники негативного природного руху наблизилися б до українських. У цій таблиці кубанські показники розчиняються в більш благополучних показниках інших округів Північно-Кавказького краю.

Різницю між голодом і голодомором добре показує зіставлення двох регіонів, де діяли надзвичайні хлібозаготівельні комісії – України і Поволжя. У двох поволзьких краях, які охоплювали територію сучасних п'яти областей (Волгоградської, Оренбурзької, Пензенської, Самарської і Саратовської) сукупною площею 435 тис. кв. км., померло від голоду, за розрахунками московського історика

В.Кондрашина, 366 тис. чоловік⁹⁶. В Україні, площа якої до 1939 р. становила 450 тис. кв. км., від голоду померло, без округлення цифр, 3238 тис. чоловік, тобто на порядок більше. Таблиця 9 свідчить, що в Середньо-Волзькому краї від голоду постраждали зняті з державного постачання міста, а в сільській місцевості народжуваність перевищувала смертність. У поволзькому селі надзвичайна хлібозаготівельна комісія на чолі з П.Постишевим не застосувала терору голодом. Тут у селах забрали тільки зерно.

Терор голодом було застосовано тільки в двох регіонах Радянського Союзу – в УСРР і на Кубані. Національна спрямованість терору голодом визначається тим, що в обох регіонах чисельність українців у складі населення перевищувала дві третини.

Якщо до 1933 р. сталінська тоталітарна держава здійснювала масові репресії за соціальною ознакою, то від 1933 р. розпочався терор за національною ознакою. В Україні він був спрямований одночасно проти селян (терор голодом) і проти національної інтелігенції (масові арешти). За своїми масштабами арешти 1933 р. (124 463 чоловік) мало поступалися арештам 1937 р. (159 573 чоловік) і перевищили арешти 1938 р. (106 096 чоловік)⁹⁷.

Підбиваючи підсумки своїм дослідженням природного руху населення Європейської частини СРСР у 1933 р., І.Кисельов зробив майже афористичний висновок: “Якщо на Україні в негативному прирості основною складовою була величезна смертність, то по РСФРР головний вклад у зменшення (чисельності населення – Авт.) – 70% – внес-

---

ло зниження народжуваності”⁹⁸.

Особняком стоїть казахстанська трагедія, яка за своїми відносними масштабами (у співставленні з чисельністю етносу) набагато перевищує українську і навіть кубанську. В.Жиромська наводить в своєму дослідженні доповідну записку начальника Казахського УНГО М.Саматова від 14 січня 1937 р. Пояснюючи жахливі результати перепису 1937 р., він заявив, що сільське населення Казахстану за період з 1 липня 1930 р. по 1 червня 1933 р. зменшилося на 3 379,5 тис. чоловік. Лише в двох республіках перепис 1937 р. зафіксував зменшення населення порівняно з 1926 р. – в Україні (на 2%, в тому числі по селу – на 20%) і в Казахстані (на 16%, в тому числі по селу – на 31%)⁹⁹.

Проте в казахстанській трагедії нема елементів терору голодом. Вона цілком пояснюється безвідповідальністю влади, яка насильницькими засобами “посадила” кочовиків на землю. Непристосовані до хліборобської праці, казахи почали гинути від голоду.

Розглянемо тепер географію голоду всередині УСРР. Матеріали ЦУНГО Держплану СРСР дають таку динаміку смертності по областях республіки (табл. 10)¹⁰⁰.

На основі таблиці 10 можна співставити питому вагу кожної області в загальнореспубліканському обсязі смертних випадків у 1933 р. у порівнянні з найбільш віддаленими з обох сторін від року голодомору датами, 1927-1928 рр. і 1935-1936 рр. Одержуємо такий ряд цифр (у процентах до загальної кількості смертних випадків по УСРР, прийнятої за 100):

Таблиця 10

Динаміка смертності по УСРР (між переписами 1926 і 1937 рр.)

Роки	1927	1928	1929	1930	1931	1932	1933	1934	1935	1936
УСРР	522,6 тис. 100 %	495,7 100 %	538,7 100 %	538,1 100 %	514 100 %	668,2 100 %	1850,3 100 %	483,4 100 %	341,9 100 %	361,3 100 %
Київська обл.	104 19,1 тис. %	99,9 20,2 тис. %	106,9 19,8 тис. %	113,0 21,0 тис. %	103 20,2 тис. %	161,3 24,1 тис. %	495,4 26,8 тис. %	88,8 18,4 тис. %	57,5 16,8 тис. %	66,8 18,5 тис. %
Чернігівська обл.	54,6 10,5 тис. %	50,9 10,3 тис. %	53,8 10,0 тис. %	47,2 8,8 тис. %	49,0 9,5 тис. %	58,2 8,7 тис. %	117,3 6,3 тис. %	64,3 13,3 тис. %	32,2 9,7 тис. %	37,2 10,3 тис. %
Вінницька обл.	86,4 16,5 тис. %	77,9 15,7 тис. %	81,9 15,2 тис. %	84,8 15,8 тис. %	76,8 14,9 тис. %	95,2 14,2 тис. %	268,5 14,5 тис. %	78,3 16,2 тис. %	62,9 18,4 тис. %	59,7 16,5 тис. %
Харківська обл.	101 19,5 тис. %	94,1 19,0 тис. %	109,1 20,3 тис. %	1-2,0 19,0 тис. %	104 20,2 тис. %	126,1 18,9 тис. %	481,9 26,0 тис. %	69,4 14,4 тис. %	49,5 14,5 тис. %	57,0 15,8 тис. %
Дніпропетр. обл.	56,7 10,9 тис. %	56,6 11,4 тис. %	60,1 11,2 тис. %	60,6 11,2 тис. %	55,7 10,8 тис. %	66,2 9,9 тис. %	176,7 9,6 тис. %	52,5 10,9 тис. %	38,8 11,4 тис. %	40,1 11,1 тис. %
Одеська обл.	52,6 10,0 тис. %	51,2 10,3 тис. %	51,6 9,6 тис. %	52,6 9,8 тис. %	46,4 9,0 тис. %	57,9 8,7 тис. %	159,3 8,6 тис. %	39,2 8,1 тис. %	34,5 10,1 тис. %	31,9 8,8 тис. %
Донецька обл.	55,7 10,7 тис. %	54,5 11,0 тис. %	65,2 12,1 тис. %	65,4 12,2 тис. %	67,5 13,1 тис. %	88,3 13,2 тис. %	119,0 6,4 тис. %	79,4 16,4 тис. %	57,8 16,9 тис. %	61,2 16,9 тис. %
МАСРР	10,2 2,0 тис. %	10,6 2,1 тис. %	10,1 1,9 тис. %	12,7 2,4 тис. %	11,3 2,2 тис. %	15,0 2,2 тис. %	32,2 1,7 тис. %	11,5 2,4 тис. %	7,7 2,3 тис. %	7,4 2,1 тис. %

Таблиця 11

Області	1927-1928 рр.		1933 р.	1935-1936 рр.
Київська	19,7		26,8	17,7
Чернігівська	10,4		6,3	10,0
Вінницька	16,0		14,5	17,4
Харківська	19,2		26,0	15,1
Дніпропетровська	11,6		9,6	11,3
Одеська	10,2	8,6	9,5	
Донецька	10,8		6,4	16,9
МАСРР	2,1	1,8	2,1	

З таблиці 11 можна побачити, що голодомор був найтяжчим у двох областях – Київській і Харківській. Питома вага цих областей в загальнореспубліканській смертності настільки підвищилася у 1933 р., що всі інші області за цим показником пішли різко вниз.

Причини найтяжчого становища цих областей під час рукотворного голоду встановлюються методом виключення. Менше постраждали прикордонні райони (Вінницька обл., МАСРР). Саме через їх прикордонний характер власті побоювалися вилучати у селян – “боржників” по хлібозаготівлях абсолютно все продовольство. Менше страждали селяни Чернігівщини внаслідок “прозорості” кордону з Білорусією у поліських лісових і болотяних нетрях. Крім того, Полісся мало певні продовольчі ресурси, які можна було одержати шляхом збиральництва – рибу, ягоди, гриби. Менше страждала від голоду Донецька область. Тут багато селян або їх родичів працювали на шахтах, тобто користувалися картко-

---

вою системою постачання. Одеська, Дніпропетровська Київська і Харківська області були позбавлені названих переваг, а тому постраждали найбільше.

Демографічна статистика показує, що у 1936 р. рівень смертності був істотно менший, ніж у 1927 р. по всіх областях, за винятком Донецької. Під час голодомору гинули передусім люди старшого і похилого віку, які за нормальних умов дають основну частину смертних, випадків. Істотне скорочення цієї вікової групи після голодомору зумовило загальне зниження смертності. У Донецькій області вплив голоду на структуру народонаселення був меншим, і питома вага найстаршої вікової групи не зазнала істотного зменшення. Відповідно смертність залишалася на рівні кінця 20-х рр.

Всесоюзний перепис 1937 р. був другим таким заходом в радянській історії. Водночас це був перший перепис вседержавного масштабу після розпочатої сталінським керівництвом у 1929 р. „революції зверху” та ліквідації будь-якого вільнодумства чи автономії як в царині політики, так і в сфері економіки та культури. Це був також перший перепис після жахливого голодомору 1932-33 рр., віддалений від нього у часі лише на 3,5 роки. Аналіз січневого 1937 перепису населення може допомогти у визначенні кількості жертв більшовицького режиму у 1932-1933 рр. Спроба пролити світло на кількість загиблих під час голодомору і стала основною причиною публікації нижченаведених документів.

Варто зауважити, що в умовах формування та зміцнення тоталітарного ладу перед керівниками статистичних відомств у 1936-1937 рр., укупі з професійними, постали суто політичні завдання, основною метою яких було довести переваги „сталінського соціалізму” над оточуючим зовнішнім світом. Вагомими чинниками досягнень сталінського керівництва мали стати підвищення освітнього рівня населення, зміна структури економіки та занять насе-

---

лення (про розуміння політичних завдань у визначенні цих аспектів свідчать **документи № 15-17**), значна урбанізація суспільства (усі ці питання досить ґрунтовно висвітлювалися під час перепису). Та все-таки основним прикладом переваг радянського суспільства мало слугувати відчутне зростання населення – це й було основним політичним завданням перепису. Однак саме з ним статистичне відомство не впоралося, тому матеріали Всесоюзного перепису 1937 р були засекречені, а сам перепис у вересні 1937 р компартійне керівництво оголосило дефектним. Чому ж головне політичне завдання не було виконане?

Характеризуючи проведення Всесоюзного перепису 1937 р., варто підкреслити, що готувалися до нього довго і ретельно. При цьому використовувався досвід такої практики 1926 р. Російські дослідники підкреслюють, що на чолі перепису стояли справжні спеціалісти та професіонали, які мали чималий досвід роботи у сфері економіки та статистики – О.Квіткін, І.Краваль, Л.Брандгендлер (Бранд).¹ Незважаючи на посилення культу особистості Сталіна, провідні демографи на той час ще не змогли відкинути наукові критерії при підготовці перепису та підбитті його підсумків і повністю перейти на обслуговування потреб компартійного керівництва. Всесоюзний перепис 1937 р., разом з подібним заходом 1926 р., можна назвати найменш заангажованим замовником-владою, оскільки ті, хто його очолював, намагалися дати владним структурам об'єктивні та правдиві відомості про тогочасне суспільство.

Хоча отримані цифри, що свідчили про наявність в СРСР 162 млн. чол., мало відповідали очікуваним 180 млн. (за найскромнішими прогнозами –

---

170 млн.²⁾ населення, керівники перепису намагалися не зробити якісь приписки, а об'рунтовували точність отриманих результатів. Те ж намагалось зробити і керівництво УНГО Держплану УРСР на чолі з О.Асаткіним – ці люди відповідали за підрахунки населення на території радянської України. Водночас керівники статистичних відомств вже не мали можливості сказати правду про причини такого ганебного становища, хоча якихось пояснень влада вимагала. Тому у пояснювальних документах, де наводяться реальні цифри, коментарі часто зовсім надумані та неправдоподібні (див. наприклад док. № 1), рідше – взагалі відсутні. Але навіть такі пояснення не могли врятувати керівників перепису – їх було репресовано, а результати роботи визнані дефектними та засекречено.

Щоб зняти питання об'єктивності даних перепису 1937 р., а відтак і доцільності публікації неопублікованих раніше документів, що стосуються його результатів в Україні, підкреслимо, що за оцінками сучасних демографів похибка у недообліку населення в 1937 р. складає приблизно 0,3-0,4%. Це не перевищує похибку інших радянських переписів³. Аналіз документів про хід підготовки та проведення перепису теж не дає підстав сумніватися у його високій якості.

Російська дослідниця В.Жиромська наводить дані архівних документів, що свідчать про усвідомлення керівництвом ЦУНГО напередодні перепису нереальності прогнозованих раніше 180 млн. чол. Хоча названі в цих документах цифри дещо завищені – 165,9 млн.⁴ – вони усе таки ближче до дійсності. Не менше можливостей об'єктивного прогнозу кількості населення республіки було і в українських ста-

---

тистиків. Аналізуючи наведені нижче документи, їх упорядник дійшов до висновку, що керівництво УНГО Держплану УСРР володіло даними про справжнє демографічне становище, але оприлюднити їх воно не мало змоги. Адже реальні підрахунки свідчили про демографічну катастрофу в Україні, а це суперечило політичним оцінкам компартійного керівництва.

Звернемося до фактів. Доповідна записка О.Асаткіна С.Косіору свідчить, що керівництво українського статистичного відомства ще в 1935 р. добре розуміло нереальність цифр поточного обліку населення, що впливали з даних загсів (див **док.№9**). Тому на них у обліку сільського населення й не покладалися. Однак був інший показник, що вражає своєю високою точністю. Це – дані обліку платників сільськогосподарського податку, що був у підпорядкуванні народного комісаріату фінансів (далі – **облік НКФ**). Цей податок охоплював усе сільське населення УСРР. В умовах жорсткого тиску і контролю над селом було практично виключена можливість ухиляння від його сплати. Водночас такий податок не платили двічі. Тобто оцінка кількості сільського населення за цим критерієм фактично була найбільш точною. Це зайвий раз підтвердив перепис населення (див **док. №2**) – у сільськогосподарських регіонах облік НКФ станом на 1.01.1936 був надзвичайно близький, а іноді і тотожний, результатам перепису. А дещо меншу від переписної кількість селян, зафіксованих обліком НКФ, можна пояснити міграцією населення та відчутним зростанням (на 550 тис., за оцінками УНГО УСРР) населення протягом 1936 р., а також тим, що частина жителів цих сіл не займалася сільським господарством.

Облік НКФ вівся і в 1934, і в 1935 р. Але керівництво УНГО Держплану УСРР, орієнтуючись на проголошені вищим компартійним керівництвом цифри, що свідчили про високий рівень приросту населення в 1930-ті рр., бездоказово назвало дані обліку НКФ на червень 1934 р. низькоякісними (див. **док. № 9**). Адже названа в них кількість сільського населення радянської України - **19 374,1 тис. чол.** – була значно менша від тієї цифри, що випливала з доповіді Сталіна, вона також суттєво відрізнялася від наявних даних обліку УНГО УСРР. Згідно цього обліку на 1.01.1934 р. в Україні налічувалося **23 553,6 тис.** (різниця – **4 159,5 тис. чол.**) сільського населення – і це з врахуванням відзначеного обліковцями негативного сальдо природного приросту населення УСРР в 1933 у розмірі **1 379 571 чол.!**

В той же час керівники УНГО Держплану УСРР на чолі з О.Асаткіним усвідомлювали, що не можна покладатися на дані поточного обліку, передусім через їх неточність стосовно сільського населення. Про те, що основні прорахунки такого обліку склалися якраз у 1932-1933 рр., говорить у ряді документів, приведених нижче. Пролити світло на характер помилок поточного обліку населення допомагає також доповідна записка заступника Наркомздорів'я Хармандар'яна С.Косіору, датована 6 червня 1933 р. У ній йдеться про тяжкий стан справ на селі у Київській області і, зокрема, наголошується: „Безсумнівним слід вважати значно применшені цифри померлих, так як перевірка на місцях та ретельне дослідження місцевого матеріала свідчать про значно більші цифри: так, по Сквирському району з 1.01 по 1.03. по звітним даним померло 802 чол., тоді як перевіркою встановлено на 15.01. 1 773 смер-

---

тельних випадки, у Володарському районі на 1.03. у звітах говориться про 742 смерті, тоді як насправді до цього часу померло більше 3 000 чол.”⁵ Тобто різниця – майже у чотири рази! Цей приклад (а він не поодинокий) дозволяє зробити висновок не лише про значний недооблік органами УНГО УСРР смертності населення, а й певною мірою оцінити ступінь такого недообліку.

Повернемося тепер до перепису 1937 р. Вище ми з’ясували, що поточний облік УНГО на селі не відповідав реаліям життя. При чому, як ми зазначили, кількість сільського населення можна було якоюсь мірою визначити завдяки обліку НКФ. Це, зрештою, фактично визнало і керівництво УНГО УСРР (див **док.№2**), відзначивши у порівняльних даних попередніх результатів перепису 1937 р не поточні дані УНГО Держплану УСРР, а саме облік НКФ. Але в містах основним лишався поточний облік населення статистичним відомством, оскільки іншої можливості не було. Більш точні його цифри мали представити паспортні столи, але вони на той час ще не запрацювали на повну потужність. Ступінь неточності обліку населення був різний у різних областях України. З наведеної у документах таблиці (див. **док №4**) видно, що чим більше урбанізованою та промислово-розвинутою була область, тим більше поточним обліком УНГО було недообліковано населення, пов’язаного передусім з працею на промислових підприємствах. Тобто мова – підкреслюємо це – йшла не про переоблік населення, а про його недооблік.

Аналіз документів **№3** та **№2** дозволяє зробити висновок, що в основному недооблік стосувався тієї частини населення, що працювала у місті, але

проживала на території, що не вважалася власне містом, і в той же час була у складі міськради міста – тобто не входила ні до обліку НКФ сільського населення, ні до поточного обліку міського населення УНГО Держплану УРСР. Про це свідчить і лист А.Асаткіна до КП(б)У від 5 січня 1937 р., у якому підкреслюється: „Під час перепису виявляється майже у всіх областях ціла низка ніде раніше неврахованих житлових споруд. Особливо багато таких ніде не зареєстрованих житлових споруд переписувачі виявляють у великих містах: в Харкові, Києві, Сталіно, Дніпропетровську”⁶.

Звідки бралось це додаткове населення, чи були це переважно вихідці з українських сіл – питання лишається відкритим. Його розв’язання допомогло б визначити і більш точну цифру жертв голодомору. Хотілося б лише зауважити, що, приміром, аналіз національно-культурної політики ЦК ВКП(б) в Україні і, зокрема, в Донбасі, дає підстави вважати, що українізаційні процеси тут були призупинені не в останню чергу тому, що у містах після 1933 р. перестав зростати відсоток українців. Ті вихідці з села, хто якимось дивом зміг переселитися у місто у 1933 р., поповнили ряди міського пролетаріату. Але ж за один рік міста Донбасу не могли прийняти усіх голодуючих – ні роботи, ні зайвих харчів для цього не було. Тай не близький це був світ для багатьох українських селян, набагато ближче іноді було до сусідніх областей Російської Федерації, але там на кордонах із січня 1933 р. стояли загороджувальні загани. Пізніше, в 1934 та подальших роках, поповнювати ряди пролетаріату Донбасу за рахунок українських селян не було фізичної можливості – уряд СРСР був змушений заселяти сільськогосподарські

райони Донецької (передусім райони утвореного воєни 1933 р. Старобільського округу) та Харківської (що межувала з районами Донбасу) областей вихідцями з інших регіонів, у 1934 – саме російськими селянами.

Промовистим є той факт, що кількість тих, хто назвав себе українцем, за 10 років зменшилася майже на 5 мільйонів, тоді як, приміром, росіян збільшилася більше ніж на 16 мільйонів (див док. №7). І це зважаючи на те, що період з 1926 по 1931 та 1935-1936 рр. характеризувався досить вагомим природним приростом населення СРСР, в тому числі і на території радянської України. Звичайно не усі ті, хто назвав себе українцем у 1926 р., обов'язково підтвердив це і у 1937 р. Місцевим уродженцям Кубані, що вціліли після голодомору, було просто заборонено називатися українцями. Але варто відзначити, що на той час мали місце і зворотні процеси, зокрема на території України. Занесення себе до числа українців могло допомогти у кар'єрі, так як влада стежила, щоб відсоток корінної національності у владних структурах був досить вагомим⁷. Можливо, саме таке ставлення до корінних етносів було однією з причин лише зовсім незначного збільшення в СРСР кількості єврейського населення – при бажанні зробити кар'єру значно вигідніше було назвати себе представником корінної національності. Таким чином питання про точну цифру зменшення етнічних українців лишається відкритим

Аналіз результатів перепису 1937 р. дозволяє нам певним чином визначити якщо не масштаби жертв голодомору, то хоча б його географію (див док. №2). Оскільки терор голодом був спрямований на селянство, вважаємо за доцільне дослідити зміну

кількості сільського населення в різних регіонах радянської України. На час перепису у республіці основними адміністративними одиницями були області, але у складі деяких областей було утворено також округи. Це пояснювалося близькістю до державного кордону (Київська та Вінницька області) або надзвичайно важким становищем на селі (Донецька область). То ж у своєму аналізі ми враховували саме названі адміністративні одиниці, причому увагу звертали виключно на сільськогосподарські райони. У кількісному та відсотковому відношенні картина виходить така (обраховано за даними док №2):

Область чи округ (без міськрад)	1926 р.	1937 р.	1937 р. у % до 1926 р.
Вінницька (без округів)	2 379,2	2 017,1	84,8 %
Кам'янець-Подільський округ	356,3	330,3	92,7 %
Могилів-Подільський округ	260,8	232,9	89,3%
Проскурівський округ	396,3	349,9	88,3%
Шепетівський округ	423,5	349,9	93,7 %
Донецька (без Старобільського округу)	1 103	1 310,2	118,8 %
Старобільський округ	641,1	420,5	65,6 %
Дніпропетровська	2 762,1	2 324,8	84,2%
Київська (без округів)	4 367,4	3 400,2	77,8%
Коростенський округ	354,4	310,1	87,5%
Новоград-Волинський округ	168,1	161,4	96 %
Одеська	2 461,5	1 873,6	76,1 %
Харківська	4 691,7	3 593,7	76,6 %
Чернігівська	2 696	2 385,8	88,5 %
МАРСР	506,2	473,6	93,5 5

Цифри з наведеної таблиці свідчать, що лише у сільських районах промислової частини Донецької

області (без Старобільського округу) відбулося зростання населення. Але це сталося саме за рахунок того, що значна частина жителів була зайнята у промисловості. Більш-менш стабільним було становище у прикордонних округах Київської та Вінницької областей, Молдавській АРСР та Чернігівській області, хоча населення перелічених регіонів й зменшилося у порівнянні з 1926 р. В інших регіонах спостерігалось більш істотне зменшення сільського населення. Про райони, де демографічне становище було найгіршим у порівнянні з 1926 р., свідчать такі дані (за док. 2):

№	Назви округів та районів	Населення		
		Дані переписів		
		1926	1937	1937 у% до 1926
1.	Сніжнянський (Донецької)	75,40	33,9	44,0
2.	Кривоозерський (Одеської)	55,2	25,2	45,7
3.	Новгородковський (Дніпропетровської) 48,6	22,8	45,9	
4.	Мостовський (Одеської)	20,3	10	49,2
5.	Аджарський (Одеської)	28,8	14,2	49,5
6.	Йовсугський (Староб. округ, Донецької)	31,30	16,8	53,8
7.	Устимівський (Одеської)	38,3	20,8	54,2
8.	Нехворощанський (Харківської)	52,6	28,5	54,2
9.	Білокуракинський (Староб. округ, Донецької)	45,90	25	54,7
10.	Новопсковський (Староб. округ, Донецької)	42,30	23,4	54,8

11.	Володарський (кол. Б.Ц. округ) (Київська)	47	26,8	55,5
12.	Ново-Астраханський (Староб. округ, Донецької) 27,50	15,8	55,6	
13.	Ново-Миргородський (Одеської)	45,8	25,7	56,2
14.	Миропольський (Харківської)	60,8	34,7	57,0
15.	Марківський (Староб. округ, Донецької)	49,20	28,2	57,3
16.	Верхнє-Теплівський (Староб. округ, Донецької) 34,40	19,7	57,4	
17.	Біловодський район (Староб. округ, Донецької) 43,30	25	57,7	
18.	Вільховацький (Харківської)	45,6	26,3	57,7
19.	Решетилівській (Харківської)	81,7	47,1	57,7
20.	Нижнє-Сірогозький (Дніпропетровської)	45,3	26,8	57,9
21.	В.Кринківський (Харківської)	45,5	26,3	57,9
22.	Добровеличківський (Одеська)	30,4	17,8	58,5
23.	Ольшанський (Одеська)	37,8	22,3	59,0
24.	Нижнє-Дуванський (Староб. округ, Донецької) 38,10	22,5	59,5	
25.	Рівненський (Одеської)	36,6	21,9	59,9
26.	Тишківський (Одеської)	22,7	13,6	59,9
27.	Покровський (Староб. округ, Донецької)	20,00	12,4	60,0
28.	Ржищівський (Київської)	70,9	42,8	60,0
29.	Білолуцький (Староб. округ, Донецької)	30,70	18,5	60,1
30.	Компаніївський (Одеської)	40,4	24,3	60,2

Таким чином, серед 30 районів, де кількість населення згідно даних перепису 1937 р. виявилася найменшою у порівнянні з результатами перепису

1926 р., ми побачимо 10 (з наявних 18!), що входили до складу Старобільського округу Донецької області, 9 (з 70 сільських) Одеської, 5 (з 84) Харківської, 2 (з 59) Дніпропетровської та 2 (з 90) Київської областей. Аналіз даних перепису 1937 р. вносить певні корективи у перелік регіонів, що мали найбільше негативне сальдо природного приросту населення. Найнижчим цей показник був саме у Старобільському окрузі Донецької області – у порівнянні з 1926 р. його населення становило 65,5%. І це незважаючи на організовані переселення на цю територію селян з Росії (1934 р.) та Київської області (1935 р.). Але дослідники, які орієнтуються на статистичні дані по областях, на цей факт уваги не звертають, оскільки при аналізі населення округу автоматично включається до Донецької області, а в ній демографічна ситуація була найкращою в Україні.

Аналізуючи хід підготовки перепису та його перебіг, не можна не підкреслити ретельної та наполегливої роботи його провідників задля досягнення точних результатів. Статистичне відомство зробило усе залежне від нього. Ще до початку організації масової роботи та пропаганди перепису було складено та затверджено списки міст, міських поселень та сіл. Була зроблена важка рутинна робота – перераховані підсумки перепису 1926 р у кордонах 1936 р. Це стосувалося чисельності населення, його статі, віку та національності. Керівництво УНГО Держплану УРСР провело також чимало іншої організаційної роботи (див **док. №12**). Неодноразово зверталася увага на недостатню пропагандистську роботу та допомогу підготовці перепису місцевими владними органа-

---

ми. Причому ці звернення мали певний відголосок як у всесоюзному масштабі, так і на території України. (див. док. №13 та 14). Результатом цих зусиль стало те, що замість необхідних 24 000 інструкторів-контролерів та 168 000 переписувачів (див. док. №12) було підготовлено відповідно 28 767 та 204 295 чол., причому від 18 до 30% лишалося у резерві (було задіяно 159 252 переписні ділянки та 23 206 контроль-но-інспекторські ділянки)⁸. Тобто кадрами цей захід був забезпечений у повному обсязі.

Перепис 1937 р. відрізнявся від інших тим, що переписувалося лише наявне, а не постійне населення. Зрозуміло, що навіть вказана велика кількість працівників не могла б забезпечити якісного результату, якби весь перепис здійснювався в один день. До того це могло спричинити багато неточностей. Тому організатори потурбувалися, щоб у сам день перепису – 6 січня 1937 р. переписувачі лише лічили, а переписні листи вони заповнювали в основному під час попереднього обходу будинків та квартир, що здійснювався 1-5 січня. 6 січня переписувачі або викреслювали тих осіб, які кудись виїхали, або додавали та заповнювали переписні листи на новоприбулих. Саме апеляція до великої кількості незареєстрованих „подорожуючих” стала одним з основних аргументів при визнанні перепису недійсним.

Похибка, звичайно, була, як вона буває завжди. Але її величина була зовсім незначною. Так при перевірці (у всесоюзному масштабі) 20 791 сільрад 25 областей та республік було виявлено 4 877 чол., що були пропущені під час перепису. Тобто одна людина на 4 сільради. Це були переважно люди,

---

які не були вдома 6 січня і котрі заявили, що їх не полічили. Однак проведена перевірка деяких випадків показала, що більшість таких громадян усе ж були переписані (див. док. №6.). та й інші дані свідчили – кількість неврахованих переписом осіб незначна (див. док. №№ 1, 5, 6).

Ще одна цікава деталь: переписний лист заповнювався не посімейно, як планували спочатку, а по квартирно. Тобто в одному листі виявлялися усі, хто мешкав у одній квартирі чи будинку. Має зацікавити дослідника і зміст питань, що задавалися населенню (див док. №11).

У доповідних записках керівника ЦУНГО Держплану СРСР І.Кравалю керівництву держави, поданих за результатами перепису, йдеться про умовний поділ держави на 5 груп регіонів, виділених за характером змін у кількості населення. Територія України, за виключенням Донбасу, віднесена до п'ятої, найбільш несприятливої групи, результати перепису у якій виявили зменшення населення головним чином через від'ємне сальдо природного приросту населення. При цьому прямо наголошується, що саме у цих регіонах спротив населення колективізації був найбільш гострим, що й відбилося на кількості населення. (див. док. №5, 6).

Таким чином, хоча сам термін „голод” у представлених нижче документах не вживається, але у поясненнях того, чому так мало виявилось населення, співробітники ЦУНГО СРСР та УНГО УРСР під тим чи іншим приводом постійно звертаються до 1932-1933 рр. І це лише підкреслює важливість даних репресованого перепису для більш зваженої оцінки кількості жертв голодомору.

* * *

Структурно документи розподілені на дві частини.

У частині I – **Результати перепису** - зібрані матеріали, що безпосередньо вказують на цифрові показники кількості населення в радянській Україні. Документи розташовані у хронологічному порядку. Тому спочатку йдуть віднайдені упорядником в архівних джерелах дані, надіслані партійному керівництву українськими статистиками. Оскільки ці дані були найперші, то у них говориться лише про відповідь на одне (основне) питання перепису – кількість населення. Потім ідуть аналогічні попередні дані у всесоюзному масштабі, запозичені з попередніх публікацій російських науковців. Українських матеріалів щодо інших показників перепису нам віднайти не вдалося, то ж ми запозичили деякі матеріали, що стосуються України та українців з раніше опублікованих російських джерел. Нашу увагу також привернув документ, що стосується перепису контингенту „А” НКВС – його працівників. Тому цей документ (№8) ми теж навели у нашому збірнику документів.

У частині II – **Технологічний та ідеологічний супровід перепису** – наводяться документи, що характеризують хід підготовки, проведення перепису та підведення його підсумків. Документи охоплюють період з 28 квітня 1936 р (постанова уряду про Всесоюзний перепис) до 26 вересня 1937 р. (рішення про скасування результатів перепису 1937 р. та призначення нового у 1939 р.). Виходить за межі цього періоду лише один документ, у якому говорить про облік населення у 1934 р., наводяться приблизні його цифри та говориться про необхідність вирішення до наступного Всесоюзного пере-

---

пису цілої низки проблем з обліком населення (док. №9).

Оскільки рішення та настанови спочатку приймалися на союзному рівні, а потім спускалися на республіки, то у ряді випадків першими йдуть спочатку московські документи, а потім – аналогічні українські (див. наприклад док. № 13 та 14, №21 та №22). Щоб читач краще міг розібратися у технологічному аспекті перепису приводиться не лише постанова про перепис (док №10), а й бланк переписного листа та пам'ятка переписувачу (док. №11, 19). З метою допомогти досліднику зрозуміти, які групи, окрім РСЧА, переписувалися в окремому порядку, наводиться документ 20, у якому розповідається які контингенти рахували спеціальні переписувачі з НКВС. Телеграма про 5% перевірку перепису в Україні від 23 березня (док.№23) свідчить про початок активного тиску та органи УНГО Держплану УРСР, тим більше, що О.Асаткіна на той час з посади було вже знято.

Оскільки ми не ставили перед собою завдання показати події, що призвели до фальшування результатів цього перепису а потім і його відміни (ці питання детально розглядає у своїй статті С.Кульчицький), то ми не використали навіть невеликої кількості наявних (і опублікованих раніше) документів, що характеризують цей процес. Кінцевим документом у збірнику є постанова про визнання перепису дефектним – вона найкращим чином ілюструє намагання компартійного керівництва відхреститися від тих негативних оцінок його діяльності, які впливали з результатів перепису 1937 р. (див. док №24)

Документ №1
Лист О.Асаткіна до ЦК КП(б)У від 15.01.1937 про
попередні підсумки перепису населення.

О предварительных итогах переписи населения.

1. По предварительным подсчетам общая численность населения УССР на 6 января /без кадров РККА и НКВД/ равна 28,2 млн. людей.

Эта цифра складывается из следующих данных:

Предварительные итоги /	
по телефонным сводкам Обл УНХУ	27 992. тыс. чел
Выявлено при контрольных обходах с 7 по 11 января	25 тыс. чел
Учтено пассажиров в поездах	41 тыс. чел.
Переписано гражданского населения учреждениями НКОбороны	40 тыс. чел.
Контингенты НКВД и гражданское население, переписанное учреждениями НКВД	110 тыс. чел.

Эти данные весьма близки к действительности и вряд ли можно ожидать, что при окончательном подсчете указанные итоги подвергнутся сколько-нибудь значительным изменениям.

2. По сравнению с итогами переписи населения УССР в 1926 году, итоги переписи 1937 года несколько меньше, однако это совсем не значит, что за межпереписные годы не было прироста населения.

Всего по переписи 1926 года по УССР было учтено 29 044,5 тыс чел. Если исключить 119 тыс. военных, учтенных при переписи 1926 года по всей Украине, то окажется, что население УССР на 17.12.1928 было равно 28 925.4, т.е. больше на 707 тыс.чел., чем при

переписи 1937 года.

3. Чтобы иметь представление о том, сколько должно было быть переписано населения, следует прибавить к итогам 1926 года цифры естественного прироста населения за 10 межпереписных лет и прибавить или вычесть сальдо между числом всех выехавших из УССР и всех приехавших в УССР за эти же 10 лет.

Состояние и итоги естественного движения населения УССР за десять лет (в тысячах)

Годы	Всего родилось	Всего умерло	Естественный прирост
1927	1 184,4	522,6	661,8
1928	1 139,3	495,7	643,6
1929	1 080	538,7	542,3
1930	1 023	538,1	484,9
1931	975,3	514,7	460,6
1932	782	668,2	113,8
1933	470	1 850,3	-1 379,4
1934	571,6	483,4	88,2
1935	759,1	341,9	417,2
1936(предварительные данные)	900	350	550

Следовательно, если предположить, что в течение этих 10 лет количество выехавших за пределы УССР равно числу приехавших на территорию УССР, то общая численность населения УССР на 6 января должна быть равна 28.925 400 плюс

2.582.800, т.е. 31 508 2 тыс. чел., т.е. больше, чем оказалось в действительности при переписи на 3,3 млн. чел.

4. Почему же предварительные итоги переписи 1937 г. оказались меньше итогов 1926 года?

Объяснение этому явлению следует искать в миграции населения, т.е. в возросшем за время первой и второй пятилеток передвижении населения из деревни в город, в промышленность, в возросшем передвижении населения за пределы УССР.

Однако, учет механического движения населения поставлен в УССР, как и во всем СССР, совершенно неудовлетворительно, поэтому опереться на цифры этого учета нет никакой возможности

Механическое движение населения учитывается, как известно, путем прописки личных документов приезжающих и уезжающих /паспорта/. Хорошо известно, что этой формой учета охватывается даже не все городское население. Передвижение же сельского населения, как правило, не учитывается вовсе.

Между тем миграционное сальдо между УССР и другими союзными республиками, по исчислениям ЦУНХУ Госплана СССР в течении этих 10 лет было все время отрицательное и выражалось в среднем за год не менее 50-60 тыс., а, следовательно, за десять лет много больше полмиллиона. Кроме этого, нельзя забывать о некоторых специальных видах миграции населения за пределы УССР.

Приводим примерные расчеты:

А) Были выселены за пределы УССР из 285 тыс. кулацких хозяйств примерно около	1,0 млн. чел.
Б) Переехали в плановом порядке отдельные группы нацменьшинств /поляки, немцы, евреи,/ около	200 тыс. чел.
В) ежегодно число выехавших за пределы УССР превышает число приехавших в УССР на 50-60 тысяч человек, таким образом, за межпереписные годы /1926-1937/ выехало около	600 тыс. чел.
Г) Население возрастов рождения 1912-13-14-15г.г., находящееся в настоящее время в РККА /исчислено/ по возрастным группам 1926 г.	600 тыс. чел.
Итого	2400 тыс. чел.

Однако следует иметь ввиду, что в 1932, 1933 гг. выезд за пределы УССР был несравненно выше, чем в какие либо другие годы и в частности в 1926-1930 гг. и поэтому расхождение между исчисленными данными и переписанным населением на 0,9 млн. чел. Должно быть в основном объяснено усиленным выездом в 1932-1933 гг. населения УССР за пределы Украины.

.5. Предварительные итоги переписи 1937 по отдельным областям УССР показывают, что за 10 межпереписных лет произошли весьма значительные изменения.

Всего населения по переписи

Области	Данные переписей		
	1926	1937	1937 в % к 1926
Киевская	5800,9	4997,9	86
Черниговская	2784,3	2500	90
Винницкая	4358,5	3882,4	89
Харьковская	5722,6	4969,8	87

Днепропетровская	3483,7	3671,2	105,2
Одесская	3244,6	2876,6	88,5
Донецкая	2963,7	4523,3	152,5
МАССР	567,6	565,6	100
Кроме того, итоги переписи гражданского населения спецпереписей /НКВД, НКОбороны/, пассажиры поездов		226,0	
Всего	28926	28067	-859

Больше всего население уменьшилось в Киевской, Винницкой, Харьковской и Одесской областях.

Весьма значителен рост населения по Донецкой области /на 1,5 млн. чел./, причем если исключить из областной сводки данные по Старобельскому округу, то прирост по промышленной части Донецкой области будет еще больше.

Незначительный прирост дает Днепропетровская область /исключительно за счет промышленных центров/.

6. По отдельным районам УССР численность население за годы 1926-1937 изменилась следующим образом.

Число районов	Если взять население 1926 г. за 100, то в этих районах по переписи 1937 г. будет:	В % к итогу
43	Свыше 120%	3,2
11	От 110 до 120	2,1
32	От 100 до 110	6,1
83	От 90 до 100	15,8
136	От 80 до 90	25,9
127	От 70 до 80	24,2
93	Ниже 70%	17,7
525		100%

Из всех 525 районов УССР лишь в 85 районах учетное население превышает итоги переписи 1926 года, а в 93-х районах население по переписи 1937 года меньше на 30 и более процентов, чем при переписи 1926 года /список этих районов прилагается/.

7. Наряду с ростом населения Донецкой области отмечается весьма значительный рост населения всех промышленных центров и городов УССР.

Название городов с населением свыше 100 тыс. чел.	Всего населения по данным переписей		%
	1926	1937	
Киев	503,7	747,5	148,3
Харьков	417,8	742,3	177,6
Одесса	396,9	534,2	134,6
Сталино	105,9	239,4	225,7
Запорожье	56,7	229,7	404
Мариуполь	63,9	188,6	294,3
Ворошиловград	71,3	165,7	230,8
Днепродзержинск	34,2	154,7	450,3
Макеевка	51,5	158,9	308,6
Николаев	104,9	134,7	123,4
Полтава	92	104	113,1
Всего по 12 крупнейшим городам УССР	2132,2	3847,0	180,4

Выходит, что только по 12 крупнейшим городам УССР население увеличилось на 1,7 млн. людей, т.е. на 82%, причем население отдельных городов УССР, за очень редкими исключениями, также значительно возросло.

8. Таким образом – первые предварительные итоги переписи показывают:

а/ что итоги переписи 1937 года меньше итогов пе-

реписи 1926 года;

б/ уменьшение итогов и уменьшение населения ко времени переписи произошло исключительно за счет повышения миграции населения УССР за пределы УССР;

в/ что внутри УССР произошли также весьма значительные передвижки населения из села в город и в промышленные центры, что целиком подтверждается громадным увеличением населения Донецкой области и всех крупных городов и промышленных центров УССР.

9. Качество материалов переписи населения в УССР несомненно хорошее.

Материалы и итоги переписи вполне достоверны, что подтверждается данными контрольных обходов, сверкой итогов переписи с книгами сельсоветовского учета и специальной проверкой, проведенной работниками ЦУНХУ Госплана СССР.

Предварительные итоги переписи населения несомненно достоверны.

15.1.1937.

/подпись/

Асаткин

(ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.7163, арк.14-20)

Документ №2

Попередні результати перепису населення України, розподілене по областях та районам УРСР (додаток до доповідної записки від 15.01.1937, надісланої О.Асаткіним на ім'я С.Косіора та П.Постишева)

Вінницька область

№ Назви округ та районів	Населення			
	Дані переписів			Облік НКФ 1.06.1936
	1926	1937	1937 у% до 1926	
1. Бердичівська міськрада	104,2	101	96,50%	48
2. Вінницька міськрада	113,1	139,1	123	59,2
3. Барський	70	67,6	96,6	58,6
4. Бершадський	71	61,4	86,6	52,6
5. Брацлавський	40,4	27,5	68,2	27,3
6. Вовковинецький	31,5	27,5	68,2	27,3
7. Вороновицький	40,7	34,5	84,9	35,5
8. Гайсинський	89	69,5	78,1	59,3
9. Дашівський	51,2	36,7	71,6	37,8
10. Деражнянський	37,4	36,2	96,8	30,5
11. Джулинський	51	39,6	77,8	39,6
12. Жмеринський	78,4	74,1	94,5	49,9
13. Затонський	64,7	64,7	100,1	65,6
14. Ільїнецький	37,4	27,2	72,6	28,5
15. Ім. Дзержинського	44	39,3	77,8	39,6
16. Калинівський	72,8	64,4	88,5	60,8
17. Козятинський	80,4	70,2	87,2	51,8
18. Комсомольський	43,7	36,4	83,3	35
19. Крижопольський	76,2	69	90,4	68,5
20. Летичівський	42,8	37,4	87,2	51,8
21. Липовецький	56,3	43,5	77,1	42,7

22.Літинський	67,6	53,8	79,5	52,8
23.Любарський	59,8	46,4	77,5	45,1
24.Меджибізький	41,7	32,7	78,2	30,5
25.Немирівський	57	46,7	82	40,9
26.Ободівський	34,6	27,8	80,2	29,3
27.Ольгопольський	38,5	34,3	89,2	33,9
28.Остропольський	37,2	33,2	89,3	33,7
29.Піщанський	55,4	47,8	86,3	48,2
30.Ситковецький	33	24	72,4	25,1
31.Станіславчицький	30,4	25	82,4	26,5
32.Старо-Костянтинівський	60,1	61,5	102,2	43,7
33.Старо-Синявський	36,2	33,5	92,7	33
34.Теплицький	72,9	52	71,3	52,9
35.Тиврівський	56,7	48,9	86,2	46,8
36.Томашпольський	67,5	51,5	76,3	59,7
37.Тростянецький	52,6	39,4	74,8	39,2
38.Тульчинський	79,6	66,3	83,3	54,2
39.Турбівський	35,5	33,4	94	31,9
40.Уланівський	55,6	45	80,9	44,9
41.Хмільниківський	72,1	70,9	98,4	60,6
42.Чечільницький	36,9	33,2	90	33,8
43.Чуднівський	55,6	47,3	85,1	43,6
44.Шаргородський	84,6	72	85,1	70
45.Шпиківський	36,5	33,4	91,4	32,8
46.Янушпільський	42,7	30,4	71,2	30,6
Кам'янець-Подільський округ				
47.Кам'янець-Подільська міськрада	113,8	108,3	95,1	79,9
48.Дунаївецький район	47,9	44,3	92,7	38,4
49.Миньковецький	34,4	32,2	93,5	33,4
50.Ново-Ушицький	49,3	43,2	87,5	44
51.Орининський	42,9	38,6	89,8	41,1
52.Смотрицький	62,6	57,5	91,7	59
53.Солобковецький	36,5	37,1	101,7	36,5

54.Старо-Ушицький	35,3	33,2	93,8	34,1
55.Чемеровецький	47,4	44,2	93,3	46,6
Могилів-Подільський округ				
56.Могилів-Подільська м/р	72	64,1	89	43,3
57.Копайгородський	43,1	35,9	83,2	36,2
58.Муровано-Куриловецький	53,3	42,4	79,6	43,5
59.Чернівецький	67,9	63,9	93,9	64,1
60.Ямпольський	64,3	64,5	100,3	64,3
61.Яришівський	32,2	26,2	81,2	26,8
Проскурівський округ				
62.Проскурівська міськрада	82,7	78,9	95,3	48
63.Базалійський	38,3	34,3	89,6	36,9
64.Волочиський	64	53,8	84,1	56,5
65.Городоцький	83,6	74,2	88,7	78,8
66.Красилівський	51	49,8	97,6	49,8
67.Михалпольський	28,2	25,8	91,2	26,5
68.Саданівський	42,4	33,5	79,1	34,5
69.Чорноострівський	47	41,1	87,3	41,5
70.Ярмолинецький	41,8	37,4	89,5	38,3
Шепетівський округ				
71.Шепетівська міськрада	56,7	56,6	99,8	34,6
72.Антонівський	44,7	43,3	96,7	43,2
73.Березівський	34,3	31,7	92,1	33,4
74.Грицівський	44	41	92,9	40,9
75.Заславський	48,3	48,8	100,9	38,1
76.Ляховецький	43,5	39	89,7	39,4
77.Плужнянський	42,3	36	84,8	41,1
78.Полонський	62,2	54,5	87,3	32,1
79.Славутський	61,3	64,5	105,4	49,1
80.Теопільський	42,9	37,9	88,2	42
Всього¹	4358,6	3874,9		3509,5

¹Тут та далі загальна сума обрахована упорядником документу.

Дніпропетровська область.

№ Назви округ та районів	Населення			
	Дані переписів			Облік НКФ на 1.06.36
	1926	1937	1937 % до 1926	
1. Дніпропетровська міськрада	344,1	536,4	155,8%	104,9
2. Запорізька	115,5	311,7	270,5%	70,2
3. Дніпродзержинська (кол. Кам'янська на Дніпрі)	87,5	196,5	225,3%	65,3
4. Криворізька	100,8	222,1	222,0%	45,3
5. Нікопольська м/р	75	109,5	147,3%	62,1
6. Андріївський	41,3	26,1	63,6%	26,6
7. Бердянський	89,6	95,9	106,7%	49
8. Божедарівський	33,2	33,5	100,0%	33,1
9. Васильївський	41,5	38,1	92,7%	36,2
10. Васильківський	65,6	57,8	87,7%	50,7
11. Велико-Білозерський	34,4	22,9	64,8%	20,4
12. Велико-Лепетихський	51,6	31,5	60,8%	30
13. Велико-Токмацький	35,7	35,6	100,0%	23,5
14. Верхньодніпровський	75,9	53,3	70,7%	47,8
15. Веселівський	34,9	24,7	70,6%	24,1
16. Генічеський	44,5	46,4	104,6%	31
17. Гуляйпольський	39,5	38,1	97,5%	36,4
18. Долинський	52,4	38,1	73,2%	32,1
19. Іванівський	33,9	21,6	63,7%	21,1
20. Казанківський	38,1	27,6	71,3%	27,2
21. Кам'янськ-Дніпровський	48,8	38,3	79,2%	37,1
22. Коларівський	46,1	34,6	82,7%	34,4
23. Косіоровський (Апостольський)	46,5	41,6	89,2%	39,9

24. Котовський	47,4	30,2	63,9%	30,2
25. Куйбишевський	40,2	29,5	72,6%	29,1
26. Люксембурзький	19,1	23,3	121,1%	21,3
27. Магдалинівський	32,9	31,6	96,9%	30,9
28. Межівський	63,7	46,3	73,0%	45,5
29. Мелітопольський	93,1	102,1	109,7%	54,1
30. Михайлівський	35,4	27,8	76,8%	25,5
31. Молочанський	29,9	38,7	131,1%	32,2
32. Нижньо-Сірогозький	45,3	26,8	57,9%	26,4
33. Ново-Васильївський	26,6	20,5	77,0%	21,2
34. Новгородковський	48,6	22,8	45,9%	20,8
35. Ново-Златопольський	11	15,1	136,4%	15
36. Ново-Миколаївський	29,9	28,7	96,6%	31,9
37. Ново-Московський	78,9	77,5	98,8%	58,9
38. Ново-Празький	47,8	32,8	68,1%	30,1
39. Ново-Троїцький	35,9	28,6	80,0%	27,3
40. Олександрівський	94,4	63,5	67,0%	45,7
41. Орхівський	64,7	53,1	82,8%	44,9
42. Павлоградський	94,9	72,9	76,6%	47,2
43. Перещепинський	44,9	30,3	68,3%	38,8
44. Петровський	52,8	32,9	61,6%	31,1
45. Петроківський	62,3	38,8	61,3%	38,7
46. Петропавловський	57,4	37,4	64,9%	36,6
47. Покровський	39,2	31,6	79,5%	30,5
48. Приазовський	33,6	23,7	69,7%	22,7
49. П'ятихатський	70,9	67,7	95,7%	47,3
50. Ротфронтівський	20,5	21,7	105,0%	19,9
51. Сивашський	24	15,1	65,2%	13,9
52. Солонянський	53,9	53,5	100,0%	54,6
53. Софіївський	45,5	37,3	82,3%	37,9
54. Сталіндорфський	21,5	30,5	142,9%	29,9
55. Томаківський	42,1	38,2	90,5%	38,9
56. Фріца Гекерта (Високопольський)	15,6	17,4	113,4%	16,3

57. Хатаєвича (Синельниковський)	66,8	70,9	106,1%	47,9
58. Царичанський	65,2	43	64,6%	42,7
59. Червоноармійський	41,6	77,6	187,8%	45,1
60. Чернігівський	31,9	19,9	61,3%	19,2
61. Чубарівський	61,5	62,4	101,7%	54,2
62. Широківський	37,7	40,4	108,2%	32,1
63. Юр'євський	34,5	22,5	64,7%	20,8
64. Якимівський	45,5	34,5	75,6%	32,7
	3485	3701		2338,4

Донецька область

№ Назви округ та районів	Населення			
	Дані переписів			Облік НКФ 1.06.1936
	1926	1937	1937 у% до 1926	
1. Артемівська міськрада	93,40	133,2	142,6%	49,5
2. Ворошилівська	64,50	143,8	222,9%	36,1
3. Горлівська	80,30	191,4	238,3%	25,2
4. Орджонікідзе(Єнакіївська)	83,90	181,1	215,9%	26,2
5. Кадіївська	109,10	202,1	185,0%	37,7
6. Констянтинівська	70,40	154,3	219,0%	41
7. Краматорська	56,80	122,3	216,1%	24,9
8. Краснолуцька	54,10	115,4	213,4%	33,9
9. Ворошиловградська (Луганська)	146,60	258,9	176,6%	51,1
10. Макіївська	120,30	304,3	252,9%	46,9
11. Маріупольська	108,90	229,6	211,0%	47,3
12. Сталінська	236,30	497,9	210,7%	56,6
13. Чистяківська	39,10	89,5	228,3%	21,1
14. Александрівський	22,80	17,5	76,8%	17,8
15. Амвросіївський район	46,40	51,2	110,4%	28,9
16. Боково-Анрацитівський	29,50	63,7	217,3%	32,2
17. Будьоновський	24,50	28,7	117,3%	26,3
18. Велико-Янисольський	32,50	29,7	91,7%	28,7
19. Волноваський	33,90	33	97,4%	29,9
20. Володарський	27,00	23,4	86,5%	22,6
21. ДЗЕРЖИНСЬКИЙ	42,90	79,2	188,1%	19,9
22. Добропольський	24,70	28,6	115,7%	25,4
23. Кагановичський (Попаснянський)	60,20	107,6	178,4%	24,4
24. Краснодонський (Сорокинський)	31,10	63,9	205,2%	18,8
25. Лиманський	67,10	72	107,3%	58,7
26. Лисичанський	66,60	117,1	176,0%	25

27. Маріїнський	39,90	44,1	110,5%	32,3
28. Ольгинський (Анадільський)	42,30	52,91	25,0%	42,4
29. Постишевський	79,60	107,1	134,5%	54,9
30. Ровеньківський	81,80	131,2	160,6%	54,2
31. Рубежанський	58,10	72,2	124,0%	49
32. Слав'янський	94,70	132,7	140,1%	65,2
33. Сніжнянський	75,40	33,9	44,0%	23,8
34. Старобешівський	33,20	37,9	114,3%	36,9
35. Старокаранський	15,90	15,2	95,2%	14,3
36. Старокерменчицький	26,60	22,7	85,4%	21
37. Тельманівський	17,50	17,4	99,2%	16,6
38. Харцизький	28,80	60	214,3%	20,6
Старобільський округ				
39. Біловодський район	43,30	25	57,7%	24,7
40. Білокуракинський	45,90	25	54,7%	23,9
41. Білолуцький	30,70	18,5	60,1%	19,8
42. Верхнь-Теплівський	34,40	19,7	57,4%	19,8
43. Йовсугський	31,30	16,8	53,8%	16,7
44. Косіорівський	24,30	26,8	110,3%	25,3
45. Лозно-Олександрівський	30,90	21,9	71,0%	19,2
46. Марківський	49,20	28,2	57,3%	30
47. Міловський	35,00	25,9	82,9%	26,9
48. Містківський	26,80	18,1	69,2%	18,1
49. Нижнь-Дуванський	38,10	22,5	59,5%	23,6
50. Ново-Айдарський	48,30	31,6	64,7%	33,6
51. Ново-Астраханський	27,50	15,8	55,6%	16,2
52. Ново-Псковський	42,30	23,4	54,8%	24,3
53. Покровський	20,00	12,4	60,0%	13,3
54. Сватівський	37,60	34,4	91,9%	33,1
55. Старобільський	52,80	40	76,9%	23,4
56. Троїцький	22,70	14,5	63,6%	13,8
Всього по області	3007,8	4354,5		1693

Київська область.

№ Назви округ та районів	Населення			Облік НКФ 1.06.1936
	Дані переписів			
	1926	1937	1937 у% до 1926	
1. Київська міськрада	643,1	894,7	139,0%	136,2
2. Житомирська міськрада	130,6	128	99,3%	49
3. Андрушівський	67	56,8	86,6%	56
4. Бабанський	46,1	31,8	67,4%	33,3
5. Базарський	31,1	23,4	74,2%	22,7
6. Баришівський	39	29	76,4% ³	30,4
7. Березанський	36,4	31,1	86,3%	31,1
8. Білоцерківський	96	78,2	81,3%	38,7
9. Бишівський	29,6	23,2	79,4%	24
10. Богуславський	76	50,1	62,1%	44,8
11. Бориспольський	68,2	61,1	89,8%	59,9
12. Бородянський	42,5	41,2	97,8%	37,9
13. Брусилівський	42,6	33,4	78,7%	34,4
14. Букський	48,9	35,7	72,8%	35,4
15. Васильківський	84,4	67,5	79,8%	55,2
16. Великополовецький	42	29,3	69,2%	29,7
17. Вільшанський	46,4	35,4	76,3%	36,3
18. Вище-Дубечанський	32,6	27,4	84,4%	27,8
19. Володарський (кол. Б.Ц. округ)	47	26,8	55,5%	27,2
20. Володарський (кол. Волинський округ)	53,5	44,6	83,1%	43,8
21. Гельмязівський	52,2	33,3	63,5%	33,1
22. Гребенківський	38,4	29,7	76,4%	29,8
23. Димерський	39,1	35,5	92,2%	36,3
24. Жашківський	45,7	41,6	91,3%	40,2
25. Звенигородський	82	55	67,1%	43,4
26. Златопольський	50,7	34,7	68,0%	31,3
27. Золотоніський	86,4	73,9	84,9%	59,4
28. Іванківський 40,5	33,3	82,6%	33,7	

29. Іркліївський		55,4	39,3	70,8%	40,4
30. ім. Л.М.Кагановича		37,7	31,1	81,2%	25,6
31. Кагарлицький		53,5	43,9	81,3%	42,8
32. Кам'янський	62,1	48,2	78,7%	49,5	
33. Канівський		78,1	54,9	69,3%	51,4
34. Катеринопольський		45,3	34,4	75,7%	34,9
35. Корнинський		38,4	26,9	68,6%	27,3
36. Коростишівський		44,6	47,7	106,9%	41,9
37. Корсунський	92,8	70,2	76,1%	70,2	
38. Ладиженський		51,9	36,3	70,7%	34,9
39. Лисянський		61,6	38,6	62,4%	42,7
40. Макарівський		54,2	51,5	94,5%	49,3
41. Малинський	40,7	35,7	87,6%	24,7	
42. Манастирищенський	64,6	53,8	82,9%	52,1	
43. Маньківський		59,3	38,5	64,5%	37,1
44. Миронівський		51,1	39	76,6%	38,6
45. Мокро-Калигорський	25,8	18,6	72,0%	17,7	
46. Ново-Шепелицький		28,8	26,2	92,8%	26,3
47. Обухівський	71,3	46,1	64,8%	50,9	
48. Олександрівський		54,9	43,7	73,9%	43,9
49. Оратівський	46,7	43,6	73,9%	33,9	
50. Вчорайшанський		37,7	29,6	78,5%	30,7
51. Переяславський		100,4	75,8	75,0%	67,5
52. ім. Г.І.Петровського	75,6	55,9	72,4%	6,7	
53. Підвисоцький		43,7	28,4	65,3%	27,4
54. Плисківський		51,4	37,7	72,6%	37,3
55. Погребищенський		69,8	50,6	72,6%	50,4
56. Попельнянський		51,1	41,2	80,5%	42,2
57. Потіївський		38,8	33,8	87,0%	33,6
58. Радомишельський		58,2	52,7	89,7%	42
59. Ржищівський		70,9	42,8	60,0%	44
60. Розважівський		41,2	29,4	70,7%	28,7
61. Рокитянський		55,2	40,5	72,8%	40
62. Ротмистрівський		32,6	25,9	78,1%	27,1
63. Ружинський		56	43,6	76,9%	44,8
64. Сквірський		58,9	45,8	77,6%	41,4
65. Смілянський	84,6	79,3	93,8%	51,4	

66. Ставищенський	59,8	39,3	66,2%	39,4
67. Тальнівський	59,9	46,8	77,7%	44,3
68. Таращанський	74,2	50,6	67,6%	43,2
69. Тетіївський	52,9	36,4	69,4%	35,7
70. Троянівський	38,3	30,1	76,5%	29,2
71. Узинський	38,1	28,5	73,7%	28,1
72. Уманський	81,6	62,1	76,6%	24,8
73. Фастівський	76,6	66,7	86,9%	47,8
74. Христинівський	52,2	43	82,8%	38,5
75. Черкаський	127,5	104,1	81,9%	61,4
76. Черняхівський	51,2	45,5	88,4%	41,7
77. Чигиринський	95,4	76,1	80,0%	80,1
78. Чорнобаївський	41,7	36,3	87,6%	35,7
79. Чорнобильський	40,6	37,4	85,0%	30,6
80. Шполянський	68,2	53,1	78,0%	47,5
Коростенський округ				
81. Коростенська міськрада	69,8	70	101,5%	46,5
82. Барашівський	40,9	26,7	65,0%	27,7
83. Емільчинський	57,1	50,8	87,8%	53,7
84. Лугинський	35,8	33	94,4%	31,7
85. Народицький	38,4	33,5	86,8%	33
86. Овруцький	60,7	58,2	96,7%	49,1
87. Олевський	47	45,4	95,7%	37,1
88. Словечанський	32	29,7	90,8%	29,6
89. Чоповицький	42,5	32,8	76,20%	31,3
Новоград-Волинський округ				
90. Новоград--Волинська міськрада	67,1	59,2	88,1%	39,7
91. Баранівський	65,6	58,3	89,3%	57,1
92. Городницький	26,1	23	88,5%	18,9
93. Червоноармійський	40,4	47,5	117,5%	33,3
94. Ярунський	36	32,6	88,9%	31,3
Всього	5800,5	5023,6		3810,3

Одеська область.

№ Назви округ та районів	Населення			Облік НКФ на на 1.06.37
	Дані переписів			
	1926	19371	1937 у% до 1926	
1. Одеська міськрада	430,1	575,7	133,8%	20,5
2. Кіровська	100,9	109,6	108,6%	24,2
3. Миколаївська	146,8	179,4	122,2%	41,6
4. Херсонська	105,2	127,2	120,9%	44,6
5. Аджамський	28,8	14,2	49,5%	13,9
6. Андрієво-Іванівський	34,1	30,4	89,2%	27,4
7. Арбузинський	32,1	22,7	70,7%	21,9
8. Баштанський	41,1	30,4	74,0%	29,8
9. Березівський	33,6	30,4	90,3%	22,5
10. Березнеговатський	35,6	21,7	60,7%	20,5
11. Біляївський	38,8	38,3	98,7%	38,6
12. Благодатнівський	30,5	23,4	76,6%	22
13. Благоївський 1	5,6	13,5	86,3% ¹	3,7
14. Бобринецький	40,6	27,2	67,1%	22,5
15. Бориславський	26,2	23,6	90,0%	15,2
16. Братський	35,2	26,3	74,8%	26,2
17. Варварівський	23,1	27,6	119,4%	22,1
18. Велико-Виськівський	25,8	17,5	67,8%	17,6
19. Велико-Врадіївський	40,5	26,6	65,8%	26,3
20. Велико-Олександрівський	44,8	31,1	69,5%	28,3
21. Вітязевський	25,4	16	63,2%	15,8
22. Вознесенський	71,3	61,6	86,4%	39,3
23. Володимирівський	25,2	16,3	64,8%	15,9
24. Гайворонський	51,5	54,5	105,8%	44,8
25. Голованівський	59,6	46,2	77,5%	43,5
26. Голопристанський	49	46,2	94,2%	38,2
27. Горностаївський	33,9	20,5	60,3%	19,1
28. Гросулівський	24,2	25,4	105,1%	24,5
29. Грушківський	51	44,6	87,3%	41,9

30. Добровеличківський	30,4	17,8	58,5%	17
31. Доманівський	32,6	22,6	69,3%	22,9
32. Жовтневий (кол. Петровірівський)	21	15,8	74,9%	15,7
33. Зельцський (нац. нім)	14,6	14,8	101,4%	13,7
34. Знамянський	61,2	49,3	80,7%	34,1
35. Калініндорфський	15,8	17,2	108,7%	16,2
36. Карл-Лібкнехтівський	22,6	21,7	96,4%	20,7
37. Кахівський	54,5	40,5	74,3%	28,6
38. Комінтернівський	22,9	22,2	97,2%	21,9
39. Компаніївський	40,4	24,3	60,2%	4,2
40. Кривоозерський	55,2	25,2	45,7%	4,3
41. Лисаветградський	56,2	35,3	62,9%	35,4
42. Любашівський	45,9	30,3	66,0%	30,7
43. Мало-Висківський	43	32,5	75,4%	29,2
44. Мостовський	20,3	10	49,2%	17,4
45. Ново-Архангельський	37	23,2	62,7%	23,9
46. Ново-Бузький	35,6	26,4	74,0%	24,9
47. Ново-Воронцівський	27,3	18,5	67,7%	17,2
48. Ново-Миргородський	45,8	25,7	56,2%	23
49. Ново-Одеський	43,6	29,7	68,2%	29,6
50. Ново-Український	38,4	27,6	71,8%	23,8
51. Ольшанський	37,8	22,3	59,0%	22,9
52. Очаківський	23,1	24,4	105,4%	16,8
53. Первомайський	71,2	58,1	81,6%	30,2
54. Піщано-Бродський	28,5	20,9	73,4%	19,6
55. Привільнянський	27,2	20,8	76,4%	19,7
56. Рівнянський	36,6	21,9	59,9%	21,9
57. Роздільнянський	24,7	28,3	114,7%	21,8
58. Савранський	48,6	30,9	63,6%	32
59. Скадовський	33,5	33,2	99,1%	26
60. Снігурівський	30,5	23,8	77,9%	23,2
61. Спартаківський	13,6	15,6	114,3%	15,4
62. Тілігуло-Березанський	29,7	26,3	88,4%	26,3
63. Тишківський	22,7	13,6	59,9%	13,8
64. Троїцький	30,2	23,3	77,2%	23,8
65. Устимівський	38,3	20,8	54,2%	20,6

66. Фрунзівський	37,8	32,1	84,8%	31,8
67. Хмільовський	42,8	31,9	74,4%	32,6
68. Хорлівський	20,5	15,9	77,3%	15,7
69. Цибріківський	25,7	21,4	83,3%	21,1
70. Цюрупинський	40,7	35,6	87,5%	24,7
71. Чаплинський	31	22,9	73,9%	22,7
72. Ширяївський	29,9	21,6	72,4%	21,3
73. Яланецький	31,8	22,3	70,3%	21,7
74. Янівський	23,3	18,9	81,0%	18,3
Всього	3244,5	2865,5		1830,7

Харківська область.

№ Назви округ та районів	Населення			Облік НКФ на 1.06.36
	Дані переписів			
	1926	1937	1937 у% до 1926	
1. Харківська міськрада	599,2	977,1	163,1%	123,4
2. Кременчуцька міськрада	151,3	135	89,3%	56,8
3. Полтавська міськрада	182,3	176,3	96,7%	69,5
4. Сумська міськрада	98,4	96,6	98,2%	45,1
5. Балакліівський	79,2	69,8	88,1%	56,1
6. Барвінківський	43,2	42,1	97,5%	37,8
7. Бирлівський	35,7	29,9	83,3%	29,5
8. Білопольський	83,1	73,3	88,3%	55,8
9. Близнюківський	46,2	35	75,8%	34,1
10. Богодухівський	89,4	74	82,8%	59,8
11. Борівський	34,4	26,1	75,7%	24,7
12. Велико-Багачанський	76,2	57,7	75,8%	34,1
13. Велико-Бурлуцький	36,2	31,8	87,9%	28,7
14. Велико-Кринківський	45,5	26,3	57,9%	26,4
15. Велико-Писарівський	64,9	46,2	71,1%	45,5
16. Валківський	70,2	58,1	82,7%	50,7
17. Веніславський	31,4	25,1	80,1%	25,3
18. Вільховацький	45,6	26,3	57,7%	26,5
19. Вовчанський	89,1	69,3	77,7%	51
20. Гадячський	88,3	71,6	81,0%	63,4
21. Глобинський	49,2	35,5	72,2%	34,2
22. Градизький	89	65,6	73,8%	66,9
23. Гребінківський	34,5	28,8	83,5%	28,4
24. Грунський	35,2	27,6	78,4%	26,9
25. Двурічанський	51,2	35,2	80,0%	34,6
26. Диканський	58,7	42,2	72,0%	41,8
27. Драбівський	36,9	26,4	80,0%	31,3
28. Зачепилівський	48,8	32,6	67,0%	30,8
29. Згурівський	35,4	26,7	75,3%	25,9
30. Зіньківський	57,1	43,5	76,2%	36,6

31. Зміївський	73,8	68,2	92,5%	59,3
32. Золочівський	58	49,6	85,5%	37,3
33. Ізюмський	68,3	66,1	97,0%	35,2
34. Карлівський	52,7	47,4	88,1%	43,5
35. Кегічівський	29,1	22,9	79,0%	22
36. Кишеньківський	57,7	34,8	60,2%	36,8
37. Кобиляцький	65,8	43,8	66,6%	35,7
38. Козальщанський	60,3	44	73,0%	44,4
39. Коломацький	39,6	31,8	80,1%	30,3
40. Комишнянський	44,4	33,4	75,1%	33,7
41. Красноградський	65,2	49,3	75,6%	33,2
42. Краснокутський	71,2	54	76,0%	43,5
43. Краснопільський	98,2	64,7	65,8%	60,6
44. Куп'янський	85,7	69,2	80,7%	43,5
45. Лазорківський	29,3	24	82,0%	23,3
46. Лебединський	99,1	73,2	73,2%	57,6
47. Липецький	37,7	24,4	64,6%	24,7
48. Липово-Долинський	34,5	26,5	70,2%	26,2
49. Лозівський	62,7	62,1	99,0%	38,6
50. Лохвицький	66,9	55,8	83,0%	47,6
51. Лубенський	86,7	75,1	86,6%	52,3
52. Машівський	24,2	18,3	75,6%	16,6
53. Миргородський	81,7	73,5	90,0%	56,8
54. Миропольський	60,8	34,7	57,0%	34,6
55. Ново-Водолазький	59,8	47,2	79,0%	44,9
56. Ново-Георгіївський	86	61	71,0%	57,7
57. Ново-Санжарський	81,2	56,2	69,2%	51,2
58. Нехворощанський	52,6	28,5	54,2%	27,1
59. Оболонський	41,3	32,8	79,5%	33,5
60. Олексіївський	54,9	38,4	70,0%	37,8
61. Онопріївський	49,4	36,2	73,2%	36,9
62. Опішнянський	81,5	55	67,5%	47,2
63. Оржицький	48,3	38,5	80,0%	38,3
64. Охтирський	109,4	78,9	72,2%	51
65. Петрівський	52,1	33,2	63,7%	32,1
66. Печенізький	44,1	33,4	75,7%	34,6
67. Пирятинський	67,5	52,3	77,5%	41,7

68. Покрово-Багачевський	29,2	22,5	77,0%	22,1
69. Решетилівський	81,7	47,1	57,7%	47,9
70. Савинський	38,3	30	79,0%	29,4
71. Сахновщанський	53,4	44,2	83,0%	34,9
72. Семенівський	43,5	34,2	78,5%	33
73. Сенчанський	30,1	24,5	82,0%	24,4
74. Синівський	34,3	24,5	82,0%	26,2
75. Старовірівський	40,9	25	61,2%	25,1
76. Старо-Салтівський	32,8	20,6	62,8%	20,9
77. Тростянецький	68,1	45,6	67,0%	33,5
78. Ульяновський	52,5	46	87,5%	43,9
79. Хорельський	61,8	53,9	87,2%	44,4
80. Хотинський	42,2	36,2	85,7%	35,6
81. Чорнухінський	48,2	40	82,3%	40,9
82. Чугуївський	68,6	63,3	92,3%	44,6
83. Чутівський	52,2	39,1	75,0%	34,6
84. Шевченківський	42,6	31,7	74,4%	30,1
85. Шишацький	50,2	34,9	69,6%	34,5
86. Штепівський	38	30,6	80,5%	30,4
87. Яготинський	46,8	34,7	74,1%	32,2
Всього	5722,9	4978,7		3441,5

Чернігівська область.

№ Назва округ та районів	Населення			Облік НКФ на 1.06.36
	Дані переписів			
	1926	1937	1937 у% до 1926	
1. Чернігівська міськрада	88,4	107,6	122	49,5
2. Батуринський	45	40,5	90	41,7
3. Бахмацький	72,3	62,8	86,8	53,1
4. Бережанський	36	30,8	85,5	31,6
5. Бобровицький	49,4	43	86,9	41,3
6. Борзенький	43,2	39,3	91	29,2
7. Буринський	69,1	61,5	88,9	53
8. Варвинський	39,1	29,8	71,1	30,3
9. Глинський	43	35,2	82	36,4
10. Глухівський	61,2	57,8	94,5	40,9
11. Городянський	47,6	43,3	91	39,4
12. Гремяцький	23,2	22	94,6	22,4
13. Дмитрівський	55,4	49,4	89,2	50,5
14. Добрянський	33,6	28,2	83,8	23,8
15. Дубовязівський	41,3	40	96,6	37,8
17. Іваницький	34,2	27,8	81,4	28,9
18. Іченський	61,4	54,6	89	42,4
25. Козелецький (Кульбишевський)	35,3	33,4	94,5	30,5
20. Комарівський	39,9	33,1	83	34,3
21. Конотопський	97,1	95,8	98,7	57,3
22. Коропський	49,1	43,3	86,1	37,7
23. Корюківський	45,6	40,8	89,3	33,4
24. Кролевецький	56,6	53,6	96,3	42,6
26. Куликівський	42	34,6	82,5	35,9
27. Лосинівський	47,8	37,6	74,4	37,5
28. Любецький	29,7	26,2	88	23,7
29. Мало-Дівицький	36,8	28	75,9%	28,5
30. Менський	47,8	43,5	91,0%	38,1

19. Михайло-Коцюбинський	46,6	44,7	96	45,7
34. Ново-Басанський	49,5	40,3	81,4%	40
33. Новгород-Сіверський	53,1	45,5	85,6%	37,2
31. Недригайлівський	65,6	50,9	77,5%	49,9
32. Ніженський	89,4	76,2	85,2%	4,3
35. Носівський	55,3	49,4	90,0%	48,5
36. Олишівський	37,2	35	94,0%	35,6
37. Остерський	66,9	60,7	91,0%	62,6
38. Поборницький	35,4	31,6	86,4%	31,7
39. Прилуцький	76,3	71,6	93,8%	39,5
40. Путивльський	59,7	54,3	90,8%	48,4
41. Ріпкинський	40,7	34	83,4%	33,7
42. Роменський	76,7	67,6	88,1%	45,3
44. Середино-Будський	41,9	32,5	77,6%	27,4
43. Семенівський	55,2	43,2	78,3%	40,2
45. Сміливський	55,9	42,8	76,5%	42
46. Сосницький	40,5	35,3	87,0%	32
47. Сріблянський	46,6	36,5	78,3%	38,7
48. Талалаївський	60	51,8	86,3%	51,6
49. Тупичівський	30	26,9	90,0%	27,7
51. Хильчанський	28,3	25,5	90,0%	25,7
50. Холменський	46,2	40,4	87,4%	40
16. Червоний	34,5	31,1	90,4	32,8
52. Шалагинський	38,8	36,7	94,7%	37,1
53. Шостенський	60,8	71,5	117,6%	50
54. Щорсівський	38,2	34,2	89,6%	27,2
55. Яблунівський	30,3	23	75,6%	23,6
56. Ямпольський	53,7	56,7	105,6%	49
Всього	2784,4	2493,4		2159,1

Молдавська АРСР.

№ Назви округ та районів	Населення			
	Дані переписів			Облік НКФ 1.06.1936
	1926	1937	1937 у% до 1926	
1. Тираспільська міськрада	61,6	89,9	145,9%	54,5
2. Ананіївський	38,8	33,5	85,9%	28,7
3. Балтський	66,4	53,2	80,4%	37,9
4. Валегоцулівський	26,2	20,5	76,9%	21,4
5. Григороспольський	32,5	34,7	106,2%	34,4
6. Дубосарський	39,9	39,9	100,0%	39,5
7. Кам'янський	39	38,3	100,0%	38,2
8. Кодимський	50,9	44,4	88,0%	44,1
9. Косовський	54,7	55,4	101,8%	40,5
10. Краснокнянський	23,2	22,5	95,7%	22,6
11. Піщанський	31,3	24,2	77,6%	24,8
12. Рибницький	47,5	51,5	108,6%	38,4
13. Слободзейський	37,2	37,9	100,0%	36,7
14. Чорнянський	18,6	17,6	94,5%	17,2
Всього	567,8	563,5		478,9

ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.7163, арк.24-47.

Документ №3
Населення міст України за переписом 1937 року
(додаток до доповідної записка від 15.01.1937, надісланої О.Асаткіним на ім'я С.Косіора та П.Постишева).

Назва області та міста	Населення за переписом (тис. чол.)			Дані УНГО пот. обліку 1.01.1936	Перепис 6.01.1937
	1897	1920	1926		
Вінницька область					
1. Вінниця	26,1	42,5	58	79	79,9
2. Бердичів	51,8	41,9	55,6	57,2	53,2
3. Жмеринка	15,7	13,2	22,2	24,9	53,2
4. Кам'янець-Подільський	38,1	31,5	32,1	37,9	30,4
5. Могилів-Подільський	18,3	20,5	23	24,6	20,4
6. Проскурів	25	18,1	32	36,9	30,9
7. Бершадь	10	9,9	11,8	10,7	9,8
8. Гайсин	9,4	11,7	15,3	17,2	13,5
9. Заслав	12,6		11,7	13,4	10,9
10. Козятин	8,6	10,4	15	19,8	17,5
11. Полонне	16,3		16,4	19	22
12. Славута	8,5		10,5	15,9	14,4
13. Старо-Костянтинів	16,3		16,8	19,8	19,9
14. Тульчин	16,2	12	11,4	12,6	13,5
15. Хмільник	9,3	11	10,8	13,8	10,3
16. Шепетівка	8		14,7	21	21,7
Дніпропетровська область					
17. Дніпропетровськ	108,4	189,9	232,9	392,0	449,7
18. Запоріжжя	18,8	25,1	55,7	323,0	240,4
19. Дніпродзержинськ	16,9	24,8	34,2	160	153,8
20. Кривий Ріг	14,9	12,2	31,3	96,6	101,4
21. Мелітополь	16,5	22,4	25,3	37,5	57,2

22. Олександрія	14	21,9	18,7	12,6	15,6
Донецька область					
23. Сталіне	28,1	38	106,9	276	239,4
24. Горлівка	7		23,1	76	85,7
25. Орджонікідзе		20,6	24,3	93	84,3
26. Кадіївка		8,3	17,2	79	64,2
27. Константинівка	3,1		25,3	84	91,3
28. Краматорськ	6,3	13,3	94	93,4	
29. Ворошиловград	20,4	56,9	71,8	136	165,7
30. Макіївка		15,9	51,5	158	159,8
31. Маріуполь	31,1	55,2	53,9	193	190,6
32. Слов'янськ	15,8	31,5	28,8	65	69,2
33. Артемівськ	19,3	23,6	37,8	60	50,4
34. Ворошиловськ		10,9	16	60	53,6
35. Красногоровка				14	13,6
36. Лисичанськ		12,4	6,6	28	23,4
37. Чистяково			2,1	58	49,9
38. Красний Луч		7	34	45,4	
39. Лиман	1,3		3,4	11,8	22
40. Постишево	2,6	7,7	11,4	24	25,4
41. Ровеньки			9,7	21	19,3
42. Рубіжна	0,6		4,5	24,5	20
Київська область					
43. Київ	225,7	366,4	513,6	663,0	747,5
44. Житомир	60,3	56,4	76,7	85,7	75,1
45. Біла Церква	35,4	22,9	43,0	46,3	38,2
46. Сміла	19,6	21,1	23,3	24,3	29,4
47. Умань	31	44,2	44,8	41,7	37,4
48. Черкаси	29,6		39,5	41,0	45,6
49. Богуслав	11,4	11,8	12,1	10,8	7,5
50. Васильків	...	...	...	...	18,7
51. Звенігородка 16,9	19,9	17,8	16,2	12	
52. Коростень	2,6	6	12	28	24
53. Малин	4,3	6,7	8,8	12	9,7
54. Новоград-Волинський	16,8		14,9	19,6	19,8
55. Переяслав	14,6	15,2	15,5	18,5	10,1

56. Радомишль	10,9	9,8	12,9	13,4	12
57. Фастів	10,7	8,2	14,2	16,5	17,3
58. Золотоноша	8,7	16	15,5	15,0	16,0
Молдавська АРСР					
59. Тирасполь	22,7	23	21,7	38,5	38,4
Одеська область					
60. Одеса	380,7	427,8	420,9	533,0	534,0
61. Миколаїв	86,3	108,9	104,9	142,61	34,7
62. Кірово	58,8	76,3	66,5	101,2	87,2
63. Херсон	57,2	74,5	58,8	86	81
64. Первомайськ	21,2	24,7	31,7	40	29,0
65. Вознесенськ	15,7	17,4	21,6	20,7	20,6
66. Криве Озеро	4,4	4,3	4,2	3,9	2,1
Харківська область					
67. Харків	165,6	285,2	417,3	625,0	742,3
68. Кременчук	52,8	66,4	58,8	78	76,3
69. Полтава	49,3	76,5	92	113,0	102,8
70. Ахтирка	23,4	25,2	27,0	31,1	25,6
71. Суми	27,6	37,2	44,9	53	54,8
72. Лубни	10,1	18,7	21,3	25,4	23
73. Білопілья	15,2	14,3	17,9	17,4	16,2
74. Богодухів	...	14,3	16,0	16,0	14,6
75. Вовчанськ	11	11,8	20,8	19,6	18,5
76. Ізюм	8,4	15,1	9,5	12,9	29,1
77. Красноград	6,4	10,8	12,7	13,2	14,2
78. Куп'янськ	7,0	11,8	15,2	20,1	25,4
79. Лебедин	14,3	16,6	19,3	16,8	16,5
80. Лозова	5,2	9,9	13,2	17,3	17,9
81. Миргород	10	13,7	14,4	21,3	15
82. Пирятин	8,0	11,2	12,2	14,3	11,1
83. Хорол	8,0	10,8	10,6	10,4	9,5
84. Чугуїв	12,6	14,5	14,4	20,2	35,8
Чернігівська область					
85. Чернігів	25,7	30	35,2	51,8	58,6
86. Конотоп	18,8	25,6	33,6	40,6	38,4
87. Ніжин	32,1	29,6	38	35,1	33,2
88. Прилуки	18,5	23,7	28,6	34,9	30,0

89. Глухів	14,8	13,0	16,0	19,6	17,4
90. Кролевець	10,4	11,7	12,6	12,9	12
91. Новгород-Сіверський	9,2	8,9	9,2	12,2	9,7
92. Ромни	15,6	23,8	25,8	21,3	21,8
93. Шостка	4,4	7,1	8,5	21,5	*
94. Остер	6,6	5,7	6,8	5,4	5,4

ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.7163, арк.48-54.

---

* У доповідній записці відсутній запис.

Документ №4
Населення УРСР по областях за даними перепису 1937 р. та оцінка кількості населення
за існуючими статистичними даними.
 Население УССР / предварительные итоги переписи 6 января 1937 г./

Області	Дані про поточний облік населення УНГО УСРР на 1.01.1936.	Сума даних обліку НКФ сільськогосподарських регіонів та даних поточного обліку УНГО УСРР ² міст області на 1.01.1936	Дані переписів		Різниця +- з 1926
			1926	1937	
Вінницька	4586	3509,5 +423,7=3933,2	4358	3900	- 458
Донецька	4428	1693+1589,3= 3282,3	2964	4500	+1536
Дніпропетровська	3813	2338,4 +1021,7=3360,1	3484	3700	+216
Київська	5832	3810,3+1052=4862	5800	5000	- 800
Одеська	3247	1830,7+927,4=2758,1	3245	2900	-345
Харківська	5731	3441,5+1125=4566,5	5722	5000	-722
Чернігівська	2885	2159,1+255,3=2414,4	2784	2500	- 284
МАССР	615	478,9+38,4=517,3	567	567	
Всього	31139	25693,5	28926	28067	-859

ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.7163, арк.8

² Розраховано за документами №2 (кількість населення, охоплена обліком НКФ) та №3 (населення міст за поточним обліком міст) чинного збірника. До поточного обліку у містах зараховувалося лише населення, що проживало у самому місті, при цьому не враховувалися жителі інших поселень, що входили до складу міськради.

Документ №5

Доповідна записка начальника ЦУНГО Держплану СРСР І.Кравалю до ЦК ВКП(б) та РНК СРСР про попередні підсумки Всесоюзного перепису населення (не пізніше 25 січня 1937 р.)

**ЦК ВКП(б) – тов.Сталину І.В.
СНК СРСР – Молотову В.М.**

ЦУНХУ ГОСПЛАНА СРСР отримало срочные телеграфные донесения о численности переписанного 6 января населения. По этим донесениям численность населения, переписанного в общем порядке. (т.е. без населения, переписанного НКВД и НКО и пассажиров поездов и пароходов) составляет по СССР в целом 155,6 млн. человек. Сюда не входит также население, не охваченное счетчиками 6 января и дополнительно выявляемое в процессе контрольных обходов.

Можно считать, что численность населения, не вошедшего в указанную выше цифру, составляет около 6 млн. человек: несколько более 5,5 млн. человек должны дать НКВД и НКО, около 350 тысяч человек – перепись пассажиров поездов и пароходов и 300-400 тыс. человек могут дать контрольные обходы.

Общая численность населения СССР окажется равной, примерно 162 млн. чел. против 147 млн. чел. по переписи 17 декабря 1926 года, что дает 15 млн. чел., или 10,2% прироста за 10 лет. Таким образом, среднегодовой процент прироста за эти 10 лет составляет 1%. Этот процент значительно превышает аналогичные показатели по подавляющему большинству индустриальных капиталистических стран: Германии, имеющей 0,7% за 1935 год, Анг-

---

лии (0,3%), Франции (отрицательный прирост 0,05%) и уступая лишь США и Японии (1,37% за 1933 г.). В то же время необходимо отметить, что в течении всего последнего десятилетия имел место значительный недоучет загсами смертности, поэтому фактически среднегодовой прирост населения, как показывает перепись, оказался ниже, чем по данным текущего учета населения.

Следует отметить, что данные естественного движения населения СССР за 1935 и 1936 гг. показывают 1,4-1,5% естественного прироста за год, причем текущая регистрация загсами в 1935 и 1936 гг. значительно улучшена в сравнении с предыдущими годами.

Погодовые данные о динамике населения ЦУНХУ сможет дать лишь после разработки возрастного состава населения.

Для сравнительной характеристики итогов переписи по республикам и областям необходимо к данным о численности населения, переписанного в общем порядке, прибавить численность населения, переписанного особым порядком (НКВД и НКОбороны). Ввиду отсутствия распределения этих данных по отдельным территориям, по каждой области был взят средний по Союзу процент прибавки (4,1%). Разумеется, окончательные итоги переписи покажут, что эта прибавка распределена по СССР неравномерно, но так как она сравнительно невелика, то это обстоятельство не может существенно повлиять на выводы.

По итогам переписи области и республики отчетливо разбиваются на следующие 5 групп:

I группа – индустриальные области и области огромным ростом индустрии за прошедшие годы,

---

давшие очень высокие показатели роста населения и впитавшие в себя значительную массу населения из других областей. Сюда относятся: Московская область, давшая рост на 39,3% по сравнению с 1926 годом Горьковская (+25,9%), Свердловская (+31,6%), Донецкая (+59,1%), Зап. Сибирь (+20,2%), Вост. Сибирь (+37,7%), Красноярский край (+23,0%). Исключительно большой рост дали города: Москва (+93,9%) и Ленинград (+95,05%).

Приток населения в указанные выше области происходил в основном за счет областей, составляющих вторую группу - Калининская, Западная, БССР, отчасти - Северная, Кировская, Ярославская, Воронежская, Оренбургская, Омская, Татария и Мордовия. Ввиду оттока населения из этих областей они показали либо уменьшение населения (Калининская - на 6,2% Западная на 3,9%, Мордовия - на 5,1%), либо незначительный рост, меньший, нежели естественный прирост населения (БССР - на 8,1%, Северная - на 5,5%, Ярославская - на 4,1%, Воронежская - на 1,2%, Оренбургская - на 6,7%, Омская - на 8,6%, Татария - на 9,1%).

Третью группу составляют республики Средней Азии и Закавказья и ряд автономий РСФСР. Они отличаются исключительно высоким приростом населения, причем некоторые из них (Туркмения, Армения, Коми, Чувашия, Марийская, Удмуртия, Калмыкия, Башкирия, Бурят-Монголия) росли в основном за счет естественного прироста, другие же (Азербайджан, Грузия, Узбекистан, Таджикистан, Киргизия, Карелия, Крым, автономии Сев. Кавказского края и т.д.) дали не только очень большой естественный прирост, но и привлекли значительную массу населения из других частей СССР.

Четвертую группу составляют области со средним естественным приростом населения и сравнительно небольшим притоком или оттоком населения. Сюда относится Ивановская область некоторые другие.

Наконец, пятую группу составляют области и республики, давшие уменьшение населения, главным образом в силу неблагоприятного естественного движения населения. Сюда относятся области Украины, кроме Донбасса*, Казахстан, а из областей РСФСР – Азово-Черноморский край, русские районы Северного Кавказа, АССР Немцев Поволжья, Саратовская область, Куйбышевская область, Курская область, т.е. именно те области, где сопротивление кулачества коллективизации было наиболее ожесточенным. Данные переписи показывают, что влияние сопротивления кулачества на численность населения было значительно большим, чем это учитывалась регистрацией рождаемости и смертности загсами.

В настоящее время ЦУНХУ дало дополнительное указание по областям, давшим отрицательные показатели динамики населения, в сравнении с 1926 годом, провести по сельсоветам проверку данных переписных листов с данными похозяйственных книг сельсоветского учета по фамилиям, чтобы тем самым еще раз выверить – нет ли в каком-нибудь районе пропуска переписью населения, находившегося в ночь с 5-го на 6-ое на территории сельсовета.

Полученные данные этой сводки по 115 сельсовете-

---

* Днепропетровская область дает прирост на 9,7%, но, принимая во внимание значительный прилив населения на эту область, следует считать показатели естественного (Прим. документа)

там (Харьковский – 10 с/с. Калининский – 22 о/с, Кировский – 35 с/с. Западный – 45 с/советов, Челябинский – 3 с/совета) показали, что было обнаружено не переписанных только десять человек в 2-х с/с Кировского края и 5 человек в Западной области. Эти результаты свидетельствуют о том, что сколько-нибудь существенных пропусков населения при переписи не было.

Более точные данные итогов переписи, в том числе данные по НКО и НКВД ЦУНХУ направит Вам к 25.1.1937.

Цитовано за: Всесоюзная перепись населения 1937 г.: Краткие итоги. / АН СССР, Институт истории СССР; Сост. Н.Я.Араловец и др. – М., 1991. – С.22-25.

Документ №6.

Доповідна записка начальника ЦУНГО Держплану СРСР І.Кравалія до ЦК ВКП(б) та РНК СРСР „Про попередні підсумки Всесоюзного перепису населення”. (Не пізніше 14 березня 1937 р.)

Секретно

Секретарю ЦК ВКП(б) – тов. СТАЛИНУ І.В.
Председателю, СНК ССРСР – тов. МОЛОТОВУ В.М.

О предварительных итогах Всесоюзной переписи населения

На основании постановлений Совета Народных Комиссаров Союза ССР от 28 и 29 апреля 1936 г., Центральное Управление Народно-хозяйственного Учета Госплана ССРСР провело 6.1.1937 года Всесоюзную перепись населения.

Ввиду того, что сегодня истекает срок представления предварительных итогов переписи населения, установленный ЦК ВКП(б) и СНК ССРСР, а работа группы т. Яковлева еще не закончена, ЦУНХУ представляет итоги в том виде, в каком они имеются к настоящему моменту.

Перепись проведена в точном соответствии с указаниями ЦК ВКП(б) и СНК ССРСР.

С 1 по 5 января счетчики провели предварительное заполнение переписных листов; 6 января, в течение одного дня произведена самая перепись, т.е. счет наличного населения в каждом населенном пункте; с 7 по 11 января контролеры-инструктора вместе со счетчиками, а в сельских местностях и с представителями сельсоветов, провели сплошной контрольный обход всех населенных пунктов,

---

выявили и переписали граждан, почему-либо не прошедших перепись 6-го января.

Красная Армия, части и учреждения НКВД, команды и пассажиры пароходов, находившихся в плавании, переписаны работниками соответствующих ведомств в особом порядке. Пассажиры поездов и ожидающие на станциях переписаны ночью 5 января специальными бригадами счетчиков, организованными для этой цели органами ЦУНХУ.

В наиболее отдаленных и труднодоступных районах по перечню, утвержденному СНК СССР, перепись проведена с отступлениями от указанного выше порядка и в другие сроки.

Имеющиеся в распоряжении ЦУНХУ материалы свидетельствуют о том, что перепись прошла на высоком политическом уровне, как большое общегосударственное и общепартийное дело при исключительной активности широких масс населения. Огромную роль для успешного проведения переписи сыграло обращение ЦК ВКП(б) и СНК СССР. Партийные и советские органы непосредственно и с исключительным вниманием занимались подготовкой и проведением переписи, обеспечивая подбор кадров, массово-разъяснительную работу среди населения и все необходимые материальные и организационные условия для переписи.

Активная работа партийных и советских органов обеспечила вполне удовлетворительный состав кадров переписи. Механический подход к подбору кадров, имевший распространение в начале этой работы, был преодолен благодаря ряду партийных директив, посвященных этому вопросу. Поскольку районные и участковые уполномоченные утверждались в основном из числа штатных районных и

участковых инспекторов нархозучёта, главная работа по кадрам заключалась в подборе контролеров-инструкторов и счетчиков.

К 1.XII 1936 года было подобрано 1 250 тыс. счетчиков и контролеров-инструкторов при потребности в 1 020 тыс. чел. За единичными исключениями подобранные люди были преданные делу, грамотные и работали добросовестно.

Из подобранных счетчиков около 3% членов и кандидатов ВКП(б) и 20% комсомольцев. Среди контролеров было 12% членов партии и 20% комсомольцев.

Из счетчиков и контролеров в сельских местностях свыше 30% – учителя и 30-35% – работники сельсоветов и колхозов. В городах весьма значительную долю составляли учащиеся последних курсов высших учебных заведений. Практика работы показала, что лучшими счетчиками – наиболее грамотными, добросовестными – являются учителя, а лучшими контролерами – секретари сельсоветов и счетоводы колхозов.

Эти данные относятся ко всей массе подобранных кадров. В практической же работе по переписи участвовало около 80% лучших из числа подобранных, остальные 20% составляли резерв счетчиков и контролеров, который практически не был использован.

При подготовке переписи мы столкнулись с весьма активными попытками классово-враждебных элементов помешать ее проведению путем распространения враждебных слухов, особенно по вопросу о религии. Ряд фактов, как, например, имевший место в Лепельском округе БССР организованный отказ почти двухсот человек давать о себе сведения, свидетельствовал о том, что кое-где работали не отдель-

---

ные люди, а контрреволюционные организации, стремившиеся к срыву переписи. Большая разъяснительная работа, проведенная повсеместно, парализовала попытки классово-враждебных элементов и вызвала большую активность населения, всемерно помогавшего успешному проведению переписи.

Тщательность подготовительной работы, проведенной значительно лучше, чем при предыдущей переписи 1926 года, активное участие партийных и советских органов и исключительно сознательное отношение населения к переписи содействовали полноте учета населения.

После проведения контрольных обходов, предусмотренных оргпланом переписи, чтобы проверить еще раз - не допущены ли в отдельных сельсоветах пропуски населения, - ЦУНХУ 11-го января дало 25 областям и республикам специальное задание произвести сверку переписных листов с сельсоветскими списками населения.

В сельсоветах производилась поименная сверка записанных в переписные листы со списками населения, имеющих у сельсовета. Затем каждый человек, имеющийся в списках сельсоветов, но не записанный в переписные листы, опрашивался, и устанавливалось: а) находился ли он на территории данного сельсовета в ночь с 5-го на 6-ое января и б) был ли он переписан там, где провел эту ночь.

При этой сверке по 20 791 сельсовету 25 областей и республик обнаружено 4 877 чел., пропущенных при переписи или один человек на 4 сельсовета. Это в большинстве случаев граждане, находившиеся в отлучке и заявившие, что их не переписали. Произведенная в некоторых местах проверка правильности таких заявлений показала, что большинство

граждан, заявивших, что не прошли перепись, в действительности оказываются переписанными.

ЦУНХУ не располагает в настоящее время всеми материалами проверки, проведенной группой, организованной т. Яковлевым. Имеющиеся у ЦУНХУ частичные материалы показывают, что число заявляющих, при опросе, что их не переписали, составляет 0,4-0,5%. Если учесть, что значительная часть этих заявлений при проверке (там, где она проводилась) не подтверждается, можно считать, что возможный недоучет населения переписью составляет доли процента.

Общая численность населения по переписи 6.1.1937 г. составила 162 003 225 человек, включая контингенты РККА и НКВД. По сравнению с 1926 г. (перепись 17.XII) численность населения увеличилась т.о. на 15 млн. человек, или на 10,2%, или в среднем 1% в год. Эти данные показывают, что прирост населения у нас значительно превышает темпы естественного прироста населения передовых капиталистических стран, как-то: Англии (0,36% в среднем за 9 лет с 1927 г. по 1935 г.), Германии (0,68%), Франции (0,11%), США (0,60% в среднем за пятилетие 1930-34 гг.), равен итальянскому (1,02%) и уступает лишь Японии (1,37%).

Установленная переписью численность населения значительно ниже той, которая ожидалась по данным текущего учета населения. Так, на 1/1-1933 г. ЦУНХУ была опубликована численность населения 165,7 млн., послужившая исходным пунктом дальнейших расчетов. Перепись показала, что текущий учет населения давал неверные, резко завышенные цифры. Совершенно неудовлетворительное состояние текущего учета населения является

главной причиной разрыва между предположениями и фактической численностью населения, установленной переписью.

Источником ошибок текущего учета населения служила исключительно плохо организованная система загсовской регистрации рождаемости и смертности. До 1933 г. работа загсов была настолько плоха, что нельзя даже установить, к какому кругу ЗАГСов относятся имеющиеся сведения и какой процент населения они охватывают. Только после специального решения ЦК ВКП (б) о работе ЗАГСов и передаче их НКВД, сеть ЗАГСов начала налаживаться. Но и теперь еще в работе ЗАГСов имеются дефекты, без устранения которых точный и правильный текущий учет населения невозможен. Так, в республиках Средней Азии, в Казахстане сеть ЗАГСов до сих пор полностью не организована, записи далеко неполные, отчетность поступает плохо.

Конечно, данные ЗАГСов за последние два года значительно улучшились, чем в предыдущие годы и заслуживают гораздо большего доверия.

Эти данные показывают большое повышение прироста населения по сравнению со средним за 10 лет: 1,4-1,5% за 1935 и 1936 гг. против 1% в среднем за десятилетие. В капиталистических странах, наоборот, за последние годы по данным официальной статистики имеется снижение прироста населения по сравнению со средним за десятилетие.

Данные переписи показывают исключительный рост городов и городского населения. Общая численность городского населения по переписи 1937 года равна 51,9 млн. чел. против 26,3 млн. человек по переписи 1926 года (197,1%). Таких темпов роста городского населения (удвоение за 10 лет) не знает

и не знала ни одна страна в мире. Удельный вес городского населения вырос до 31,2% против 17,9% в 1926 году. Общее число городских населенных пунктов (городов, рабочих поселков и поселений городского типа) увеличилось за период с 1926 г. по 1937 г. с 205 до 3208. Вместе с ростом числа городов происходило и их укрупнение. В 1926 г. насчитывалось 86 городов с населением свыше 50 тыс. каждый, в 1937 году таких городов уже 159. В 1926 году было 3 города с населением свыше 500 тыс. человек, теперь их 8.

Численность населения крупных городов может быть приведена только за вычетом находящихся в них военнослужащих, так как число переписанных военнослужащих известно ЦУНХУ лишь по СССР в целом. Поскольку число военнослужащих весьма значительно увеличилось по сравнению с 1926 годом, получающиеся цифры несколько преуменьшают действительную динамику. Но даже при этом условии эта динамика исключительно показательна. В 1926 году все городское население без армии составляло 25 748,5 тыс. чел., в том числе в городах с населением свыше 50 тыс. было 16 214,7 тыс. человек - 51,3%. В 1937 г. в городах с населением свыше 50 тыс. человек имеется 29 337,1 тыс. чел. из 50 584,4 всего городского населения, или 58,0%. Налицо, таким образом, не только рост городского населения, но и укрупнение городов, т.е. сосредоточение городского населения в достаточно крупных городах, имеющих значительно большие возможности благоустройства, чем мелкие поселения городского типа.

Анализ динамики населения отдельных областей и республик позволяет разделить все области на следующие пять групп:

---

1 группа – области с высокоразвитой и быстроразвивавшейся в истекшем десятилетии индустрией – Московская, Донецкая, Ленинградская, ДВК, Восточно-Сибирская, Свердловская и другие. Эти области дают весьма высокие показатели роста населения за десять лет. Московская (+37,9%), Донецкая (+54,5%), Ленинградская (+36,3%), ДВК (+93,2%), Восточно-Сибирская (+42,9%), Свердловская (+30,9%), Горьковская (+21,7%). Для всех этих областей характерно огромное увеличение городского населения при невысоком росте или даже некотором сокращении сельского населения.

2 группа – национальные республики и области. Все они, за исключением Казахстана, отличаются большим приростом населения как за счет естественного прироста, так и за счет притока извне: Узбекская ССР (+28,8%), Таджикская ССР (+34,6%), Туркменская ССР (+18,8%), Киргизская ССР (+37,2%), Азербайджанская ССР (+32,8%), Армянская ССР (+38,6%), Грузинская ССР (+27,3%), Дагестанская АССР (+28,3%), Карелия (+92,0%) и т.д.

3 группа – области бывшей потребляющей полосы с большим отходом населения, питавшие первые две группы. Сюда относятся: Калининская область, Западная, отчасти Ярославская, Кировская, БССР и т.д.

4 группа – области с коэффициентом прироста, близким к среднему и относительно небольшим сальдо механического движения населения. В эту группу входят: Ивановская область (+13,9%), Омская область (+12,3%) и т.д.

5 группа – области в основном сельскохозяйственные с неблагоприятными показателями естественного движения населения и относительно боль-

---

шим по сравнению с другими областями процентом выселенных за пределы области кулацких элементов. Сюда относятся сельскохозяйственные области Украины (кроме Донбасса), Казахстан, Курская область, Саратовская область, АССР Немцев Поволжья, Куйбышевская область, Азово-Черноморский край, русские районы Северо-Кавказского края, отчасти Воронежская и Сталинградская области.

Обращает на себя внимание то обстоятельство, что в эту группу входят области, сопротивление кулачества проведению коллективизации в которых было наиболее ожесточенным и острым, и это сказалось на численности населения.

Приведенная выше разгруппировка отражает лишь основную тенденцию каждой области, в то время как в действительности в ряде областей в разных районах имели место различные тенденции. Так, например, общий прирост населения Днепропетровской области на 6,8% есть результат огромного роста городского населения (+177,0%) при одновременной убыли сельского населения на 26,3%. Аналогичное положение имело место и в некоторых других областях.

Итоги переписи с полной очевидностью показали совершенно неудовлетворительную постановку текущего учета населения.

Прежде всего до сих пор еще в ряде республик и областей не везде имеются ЗАГСы, а имеющиеся ЗАГСы еще недостаточно точно регистрируют рождения и смерти и неполно представляют отчетность.

Необходимо:

1) Обязать НКВД в течение первого полугодия 1937 г. полностью укомплектовать сеть ЗАГСов и упорядочить поступление отчетности.

---

2) Дополнить существующее законодательство о регистрации рождений и смертей в ЗАГСх пунктами, усиливающими репрессии за уклонение от регистрации или несвоевременность регистрации.

3) Распространить на сельские местности, обеспеченные в достаточной мере врачебным персоналом, существующий в городах порядок врачебной регистрации причин смерти.

К огромным просчетам численности населения по отдельным территориям приводит никуда негодная организация органами милиции прописки и выписки в городах и полное отсутствие какого бы то ни было учета механического движения населения в сельских местностях.

Даже по таким, как Москва, Ленинград, Киев, Харьков – где имеется наилучшая постановка прописки и выписки, действительная численность населения, установленная переписью, резко отличается от исчислений, основанных на данных о прописке и выписке. По Москве вместо 3 550 тыс. человек оказалось 3 798 тыс. человек. Если учесть, что некоторое количество людей, давно из Москвы выбывших, числится еще прописанным в Москве, можно считать, что не менее 300 тыс. человек живет в Москве без прописки. Такое же положение во многих крупных городах. Наоборот, в ряде городов полученная по переписи численность населения значительно ниже численности, получающейся на основе данных о прописке и выписке.

Неупорядоченность прописки и выписки не только вредит делу учета населения, но и дает возможность темным и классово-враждебным элементам укрываться в городах. Необходимо в кратчайший

срок упорядочить постановку учета населения в городах, на основании полного проведения в жизнь постановления СНК СССР о паспортной системе.

Что касается учета механического движения населения в сельских местностях, то радикальным средством для его организации является введение всеобщей паспортной системы с вытекающим из нее порядком прописки и выписки. Это мероприятие облегчается тем, что не менее 40% всего населения СССР к настоящему моменту уже паспортизовано.

Без проведения изложенных выше мероприятий точный учет населения не может быть организован, и в периоды между переписями мы не будем иметь достаточно точных цифр населения, как по СССР в целом, так и в особенности по отдельным территориям. Значительные затраты, требующиеся на проведение этих мероприятий, с избытком окупятся выгодами, которые представляет правильный учет населения.

Кроме того, для законченной системы учета населения, обеспечивающей точные данные о численности и составе населения СССР, необходимо установить твердую периодичность всеобщих переписей населения. Учитывая исключительно быстрые сдвиги в населении СССР, его подвижность и т.д., ЦУНХУ считает, что переписи нужно проводить каждые три года.

Что касается организации самой переписи, то уже теперь можно сделать следующие основные выводы.

Идея однодневной переписи, сопровождавшейся предварительным заполнением бланков и контрольными обходами, полностью себя оправдала.

Большинство пропусков, имевших место при переписи, связано с тем, что учитывалось наличное

население: пропускались люди, выехавшие куда-либо на один-два дня из места своего постоянного жительства. Счетчики, работавшие по месту постоянного жительства этих граждан, вычеркивали из своих списков (и поступали правильно), но они не всегда оказывались переписанными в тех местах, где находились фактически в ночь с 5 на 6 января.

Поэтому в дальнейшем, исходя из интересов абсолютно точного учета численности населения, необходимо перейти при переписи на учет наряду с наличным также и постоянного населения.

День переписи был установлен неудачно: а) выходной день, да еще под рождественские праздники, в каникулярное время. Дата неудачная ввиду того, что подвижность населения в этот день резко повышена.

б) День переписи совпал с напряженной работой по годовым отчетам. Несомненно, перепись отразилась на ходе составления годовых отчетов, особенно в колхозах, счетные работники которых в большом числе были отвлечены переписью от своей работы.

Поэтому для следующей переписи нужно будет взять другую дату – не в начале января, а в конце декабря – примерно 21, 22 декабря.

Вопрос о религии в бланке переписи вызвал наибольшее затруднения и в организации переписи, т.к. выступления контрреволюционных и отсталых элементов имели место в наибольшем количестве именно по этому вопросу.

Ряд сообщений участников переписи показывает, что число верующих оказалось больше, чем они ожидали. Это свидетельствует об очень плохой постановке антирелигиозной работы. Очень верную

оценку положения дает в этом отношении райуполномоченный по переписи Мичуринского района Воронежской области - т. Худяков.

"Если говорить о религии, надо признать, что верующие есть, но не те верующие, что были 10 лет тому назад. Это – люди, которые еще не решаются твердо встать в ряды неверующих – колеблются. Надо признать, что многие записавшиеся верующими давно не верят, но одни, учитывая свои годы, другие, считаясь со своими старшими родственниками, записались верующими. Если бы наша антирелигиозная пропаганда велась не по случаю праздников и вокруг них, а систематически, мы имели бы значительно большую часть неверующих. Но и те факты, которыми мы располагаем по переписным листам, говорят о большом сдвиге в этой области, веками считавшейся неприкосновенной и разрушенной за десять лет".

Исключительное значение для переписи имела система участковых инспекторов, обеспечившая подготовку в низовых звеньях. Перепись показала, что участковая инспектура является основой организации массовых статистических работ в низовом звене. Поэтому систему участковой инспектуры необходимо всемерно укреплять.

Начальник Центрального
Управления народно-хозяйственного учета
ГОСПЛАНА СССР

Краваль

Цитовано за: Всесоюзная перепись населения 1937 г.: Краткие итоги. /АН СССР, Институт истории СССР; Сост. Н.Я.Араловец и др. - М., 1991. - С. 31-40.

Документ №7

**Представники найчисельніших етносів на
території СРСР за матеріалами Всесоюзного
переписів населення 1926 та 1937 рр.**

Національності	Кількість осіб		1937 у % до 1926
	1926	1937	
Росіяни	77 791 124	93 933 065	120,7 %
Українці	31 194 976	26 421 212	84,7 %
Білоруси	4 738 923	4 874 061	102,9 %
Узбеки	3 955 238	4 550 532	115 %
Татари	3 029 995	3 793 413	125,2 %
Казахи	3 968 289	2 862 458	72,1 %
Євреї	2 672 499	2 715 106	101,6 %
Азербайджанці	1 706 605	2 134 648	125,1 %
Грузини	1 821 184	2 097 069	115,1 %
Вірмени	1 568 197	1 968 721	125,5 %
Мордвини	1 340 415	1 248 867	93,2 %
Чуваші	1 117 419	1 167 817	104,5 %
Таджики	978 680	1 137 995	116,3 %
Німці	1 238 549	1 151 601	92,9 %
Киргизи	762 736	846 503	111 %
Народності Дагестану	660 459	770 624	116,7 %
Башкири	713 693	757 935	106,2 %
Туркмени	763 940	747 723	97,8 %
Удмурти	504 187	568 268	112,7 %
Чеченці та інгуші	392 619	436 076	111,1 %
Марійці	428 192	401 092	93,7 %
Комі	375 871	384 508	102,3 %
Осетини	272 272	319 350	117,3 %
Якути	241 365	239 307	99,1 %

Карели	248 120	233 006	93,9 %
Молдавани	278 905	223 848	80,3 %
Бурят-монголи	238 060	218 697	91,8 %
Каракалпаки	146 317	179 282	122,5 %
Кабардинці	139 925	150 690	107,7 %

Цитовано за: Всесоюзная перепись населения 1937 г.: Краткие итоги. / АН СССР, Институт истории СССР; Сост. Н.Я.Араловец и др. - М., 1991. - С.97

Документ №8
Кількість спецконтингенту "А" НКВС, зафіксована окремим переписом по НКВС
Начальнику ЦУНХУ Госплана Союза ССР
Тов. Кравалю

Сведения по контингенту "А"

Территория	городское		сельское		ВСЕГО				
	мужское	женское	мужское	женское	мужское	женское	оба пола		
1. СССР	190 900	6 284	197 184	71 785	969	72 754	262 685	7 253	269 938
2. СССР (по почто- вым сведе- ниям)	192 197	6 287	198 484	71 269	977	72 246	263 466	7 264	270 730

Главный руководитель переписи по НКВД СССР
 Майор государственной безопасности /подпись/ (Цесарский)
 29 января 1937 г.

Цитовано за: Всесоюзная перепись населения 1937 г.: Краткие итоги. / АН СССР, Институт истории СССР; Сост. Н.Я.Араловец и др. - М., 1991. - С.1.

3. До спецконтингенту А відносилися: весь особый склад оперативно-чекістських управлiнь та вiддiлiв НКВС, весь особый склад прикордонної охорони та внутрішніх військ НКВС; весь особый склад в центрі та на місцях інших вiддiлiв НКВС.

Документ №9.

**Доповідна записка О.Асаткіна до ЦК КП(б)У про
облік та населення (22.04.1935).**

*Тов. Косиору С.В.
Тов. Постышеву П.П.*

Состояние учета населения в УССР.

Численность населения ССР по исчислениям УХУ определяется такими цифрами:

- На 1.1.1933 - 31 901, 4 тыс. душ
- 1934 - 30 655,3
- 1935 - 30 743,5

Правильность этих чисел вызывает большое сомнение вследствие совершенно неудовлетворительного состояния существующих статистических источников о движении населения: текущая регистрация актов гражданского состояния и учета передвижения населения.

Дело регистрации актов гражданского состояния начало заметно ухудшаться с 1929 г. - со времени ликвидации аппарата ЗАГС, существовавшего в составе органов НКВД: отсутствовало нормальное снабжение сельсоветов актовыми книгами, регистрация часто проводилась на клочках бумаги, путались нумерация, записи не оформлялись официальными лицами/ председателями и секретарями сельсоветов /, не всегда подкреплялись установленными законом свидетелями и документами.

Состав лиц, ведущих регистрацию актов гражданского состояния, как выяснилось при специальном обследовании ЦУНХУ СССР, был засорен классово-враждебными элементами - кулаками, бывшими попа-

ми, растратчиками и т.д.

Такое состояние не могло не привести не только к ошибкам, но иногда и к прямым сознательным искажениям действительности, к использованию недостатков в деле учета населения в целях прямого вредительства. Из данных обследования комиссии Советского контроля, известны факты, например, двойной записи смерти.

Особенно значительных размеров указанные недочеты в учете населения достигли в условиях 1932 и 1933 гг., о чем свидетельствует следующая табличка:

Количество родившихся и умерших
в 1926-1934 гг.

	Родившихся	Умерших	Естест. прирост
1926-1929 (в ср. за год)	1 153 125	518 913	+534 212
1930	1 022 952	538 080	+484 872
1931	975 320	514 744	+460 576
1932	782 042	68 158	+113 884
1933	470 685	1 850 256	- 1 379 571
1934	571 567	483 382	+88 185

Из этой таблички видно, что за период 1926-1929 гг. естественный за год прирост населения определяется в 534 212 человек, последующие до 1932 дают из года в год некоторое, не особенно значительное понижение естественного прироста населения против 1926-1929 гг., но 1932 год дает уже очень резкое падение естественного прироста населения, а 1933 г. показывает не только отсутствие естественного прироста, но чрезвычайное сокращение население, а именно, в количестве 1 379 571 чел. Достоверность

этой цифры сама по себе сомнительна, но эти сомнения еще более усиливаются, если учесть, что количество умерших в 1933 г., исчисляемое в 1 850 256 чел., дано на основе данных конъюнктурной отчетности УНХУ УССР.

Едва ли можно объяснить изумительно скачкообразные данные этой таблички только миграцией населения в 1932-1933 гг. и увеличением смертности. Несомненно, что приведенная табличка свидетельствует не только об ошибках, но и о неправильном, неверном текущем учете населения.

Учет передвижения населения производится на основании регистрации прибывших и выбывших, производимой адресным бюро /паспортными столами/ во всех городах и селах, в которых произведена паспортизация населения. Но, как известно, паспортизация населения охватила далеко не все села. Адресные столы имеются также не во всех крупных населенных пунктах, а в существующих адресных бюро регистрация прибывших и выбывших поставлена неудовлетворительно.

Таким образом, все указанные недостатки в текущем учете населения ставят под сомнение достоверность и правильность приведенных в начале этой записки исчислений населения, основанных на материалах текущего учета.

К аналогичному выводу приводит и сопоставление результатов исчислений сельского населения с численностью последнего, определенного на основании сельскохозяйственного налогового учета НКФ. Численность сельского населения по этому учету определялась на июнь 1934 в **19 374,1 тыс.*** душ., по исчислениям УНХУ УССР на 1.1.34 сельского

---

* напівжирним шрифтом виділено упорядником документу

населения насчитывалось - **23 553,6** тыс. душ. Наличие большого расхождения в приведенных цифрах характеризует, несомненно, низкое качество обоих источников.

В январе 1936 г. намечается проведение очередной всесоюзной переписи населения. Эта перепись, конечно, покажет с исчерпывающей полнотой и достоверностью наличие населения на дату производства переписи. Но получение точных данных переписи ничуть не означает, что в последующие за переписью годы. Учет населения будет достоверен и итоговые данные за каждый последующий за переписью год будут правильными.

Чтобы добиться высококачественной постановки текущего учета населения необходимо до переписи разработать мероприятия, которые обеспечат порядок постановки текущего учета населения.

Без выполнения этого основного условия, обеспечивающего возможность производства правильных и точных исчислений населения после переписи, результаты последней были бы в значительной мере обесценены.

Для разработки системы организации текущего учета населения полезно было бы создать Украинское совещание из работников по учету населения с привлечением заинтересованных ведомств.

Такое же совещание целесообразно было бы провести и во всесоюзном масштабе.

Прошу ЦК:

1. Разрешить созыв Украинского совещания из работников по учету населения для разработки системы организации текущего учета населения.

2. Состав совещания, программу работы и точный срок созыва совещания поручить установить

НКВД и УНХУ и представить в Секретариат ЦК на утверждение

3. Поставить перед ЦК ВКП(б) вопрос о созыве Всесоюзного совещания по вопросам системы организации текущего учета населения.

Начальник УНХУ УССР
(особистий підпис)

Асаткин

22.04.1935/№129.

ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.6762, арк.2-4.

Документ №10
Постанова РНК СРСР від 28 квітня 1936 р.
"Про Всесоюзний перепис населення".

Совет Народных Комиссаров Союза ССР постановляет:

1. Провести Всесоюзную перепись населения 6 января 1937 г.

2. Перепись производится одновременно по всей территории Союза ССР и охватывает всех находящихся на этой территории как советских, так и иностранных подданных.

В наиболее отдаленных и труднодоступных районах - по перечню, утверждаемому Советом Народных Комиссаров Союза ССР - перепись производится в особые сроки и в отдельно устанавливаемом для них порядке.

3. Утвердить бланк переписного листа.

4. Население переписывается по месту жительства. В каждом населенном пункте переписывается все население, которое находится в нем в день переписи 6 января 1937 года.

Население, находящееся в день переписи 6 января 1937 г. в пути, в поездах железнодорожных дорог и на пароходах, переписывается в особом порядке, устанавливаемом СНК Союза ССР.

5. Перепись производится в следующем порядке:

а) с 1 по 5 января 1937 г. предварительно заполняются переписные листы;

б) 6 января 1937 г., с 8-ми часов утра до 12-ти часов ночи, производится самая перепись, т.е. счет населения, проверка и сбор предварительно заполненных переписных листов, а также заполне-

---

ние переписных листов на тех лиц, на которых они почему-либо не были предварительно заполнены;

в) с 7 по 11 января 1937 г. производится проверка правильности счета населения и заполнения переписных листов,

6. Предварительное заполнение переписных листов и сама перепись производятся специально подготовленными счетчиками.

Проверка правильности счета населения производится на месте специально подготовленными контролерами-инструкторами путем обхода вместе со счетчиком всех жилых помещений на отведенном счетчику участке. В сельских местностях в проверке правильности счета населения обязательно участвует, кроме того, уполномоченный сельского совета.

7. Для укомплектования кадров счетчиков и контролеров-инструкторов советы народных комиссаров союзных и автономных республик, не имеющих областного деления, краевые и областные исполнительные комитеты обязаны совместно с органами Центрального Управления Народно-Хозяйственного Учета привлечь на условиях дополнительной оплаты работников школ, советских и торговых учреждений, учащихся высших учебных заведений и старших классов средних школ, конторский персонал предприятий и колхозов и т.п. на срок, необходимый для их предварительной подготовки и для производства самой переписи.

8. Каждый счетчик и контролер-инструктор по представлению местных органов Центрального Управления Народно-Хозяйственного Учета утверждается персонально районным исполнитель-

---

ным комитетом или городским советом, по принадлежности.

9. Подбор счетчиков и контролеров-инструкторов и утверждение их районными исполнительными комитетами и городскими советами должны быть начаты с 1 августа 1936 г. и закончены к 1 ноября 1936 г.

Подготовка и инструктаж счетчиков и контролеров-инструкторов должны быть закончены органами Центрального Управления Народно-Хозяйственного Учета не позднее 15 декабря 1936 г.

10. Ответственность за производство переписи по Союзу ССР возлагается на начальника Центрального Управления Народно-хозяйственного Учета Госплана СССР, непосредственно осуществляющего руководство переписью. При нем организуется для проведения подготовки к переписи и разработки ее результатов Бюро всесоюзной переписи населения 1937 г. Ответственность за производство переписи в пределах союзных и автономных республик, краев и областей возлагается на начальников Управлений Народно-Хозяйственного Учета соответствующих республик, краев, областей.

Непосредственное руководство счетчиками и контролерами-инструкторами возлагается на участковых уполномоченных по переписи, утверждаемых советами народных комиссаров союзных и автономных республик, не имеющих областного деления, краевыми и областными исполнительными комитетами по представлению республиканских, краевых и областных управлений народнохозяйственного учета, или особо привлекаемых лиц.

Все участковые уполномоченные по переписи подчиняются непосредственно районному инспектору народно-хозяйственного учета.

Председатель Совета народных комиссаров Союза ССР

В.Молотов

Зам.управляющего делами
Совета народных комиссаров
Союза ССР

И.Межлаук

Москва, Кремль, 28 апреля 1936 г.
Правда, 1936. 29 апр.

Цитовано за: Всесоюзная перепись населения 1937 г.: Краткие итоги. / АН СССР, Институт истории СССР; Сост. Н.Я.Араловец и др. - М., 1991.- С.203-205..

Документ №12
Доповідна записка заступника голови УНГО
УРСР Є.Кустоляна про хід підготовки обслуговую-
чого персоналу до перепису населення 1937 р.
(5 жовтня 1936 р.)

До начала всесоюзной переписи населения осталось меньше 3-х месяцев, при чем решающими месяцами в деле подготовки переписи является октябрь и ноябрь.

За истекший период времени УНХУ УССР были проделаны следующие подготовительные работы:

1. Составлены и утверждены списки городов, городских поселений и сельских населенных мест;

2. Проведена большая работа по пересчетам итогов переписи 1926 года в современных границах /численность населения, по полу, возрасту и по национальности/.

3. Подобраны и организованы в УНХУ УССР и во всех областях бюро переписи;

4. Переведены на украинский язык все необходимые для переписи формуляры и инструкции к ним;

5. Приступлено к заготовлению необходимого количества бланков для переписи;

6. Составлены и утверждены оргпланы в областном разрезе для проведения переписи;

7. Приступлено к обследованию и составлению характеристик всех сельских поселений;

8. Составляются списки предприятий, учреждений по всему УССР и домовладений в городах

9. Составлены схематические карты на все районы, приступлено к собиранию планов всех городов.

---

10. Составлены районные оргпланы и приступлено к инструктажу районных уполномоченных переписи;

В ближайшие месяц-два /октябрь-ноябрь/ предстоит сделать следующие работы:

1. Необходимо полностью подобрать как руководящие, так и массовые кадры. В первую очередь надо подобрать руководящие кадры для организации городских бюро переписи в крупных городах. До сих пор нет начальников бюро в таких крупнейших городах Украины, как Сталино, Макеевка, Краматорск, Славянск, Артемовск, Житомир, Днепродзержинск, Сумы, Чернигов, Кирово.

Особенно сложное положение в Донбассе, где кроме 13 горбюро переписи предстоит организовать еще 14 бюро переписи в индустриальных районах Донбасса и где до сих пор фактически организовано только 2 бюро.

Во всех остальных районах руководителями переписи будут районные инспектора Нархозучета, а по отдельным сельсоветам - участковые инспектора. Между тем, до сих пор имеется недоукомплектованность этими кадрами по следующим областям: Киевская область недоукомплектована райинспекторами - 7 районов, Харьковская область - 1 район, Черниговская - 3 района, недоукомплектовано по УССР участковыми инспекторами 16 участков по такими областям: Киевская - 4, Черниговская - 2, Харьковская - 2, Днепропетровская - 13, Донецкая - 5 .

Несмотря на настойчивые обращения ОблУНХУ в обкомы партии с просьбами о выделении соответствующих товарищей - эти просьбы до сих пор не удовлетворены.

---

2. Второй не менее важной задачей, стоящей перед УНХУ УССР - является подбор массовых кадров. Для проведения переписи необходимо будет подобрать 24 000 инструкторов-контролеров и 168 000 счетчиков. Эти кадры в основном комплектуются из среды учителей, студентов и служащих, которые должны быть отобраны в течении октября месяца, утверждены райисполкомами и тщательно проинструктированы. В настоящее время подобраны 76 342 чел.

В течении октября и ноября месяцев должен быть проведен инструктаж всех подобранных кадров. За сравнительно короткий период времени 1,5-2 месяца необходимо тщательно проинструктировать до 200 000 человек.

II. Статистические работы по подготовке переписи.

Для того, чтобы тщательно подготовить перепись населения - необходимо в течении октября-ноября провести большие подготовительные статистические работы:

1. В октябре в городах УССР будут проведены сплошные обходы и учет всех домовладений, а также предварительный подсчет населения в этих домовладениях. До проведения этой работы необходимо проделать большую работу по упорядочиванию улиц, нумерации домов и квартир. Уже в процессе подготовительных работ вскрыто, что в большинстве городов имеется много улиц одноименных и безымянных и что нумерация как домов, так и квартир находится в самом хаотическом состоянии. Поэтому необходимо, чтобы все Горсоветы

включились в эту работу и упорядочили названия домов, нумерацию домов и улиц.

2. Одновременно с обходом домовладений в городах производится описание всех поселений сельского типа. Таких поселений в УССР учтено больше 52 тыс.

За период 1926-1936 гг. произошли большие изменения в отношении количества поселений сельского типа. Большое количество хуторов ликвидировано, возникли новые поселения и поэтому весьма важно до начала переписи тщательно и полно учесть все те изменения, которые произошли за 10 лет. Эти колоссальные работы требуют исключительного внимания и помощи всей советской общественности и, в первую очередь, партийных организаций.

III. Массово-разъяснительная работа и задачи переписи.

В предстоящий период придется развернуть большую массово-разъяснительную работу. До сих пор в этой области проделано весьма мало, за исключением статьи в газету "Коммунист" и обсуждения вопросов переписи на районных активах и партийных собраниях крупных городов /Киев, Харьков, Днепропетровск/. Без включения в это дело бюро Облпарткомов и райпарткомов - разворот массово-разъяснительной работы, конечно, будет не обеспечен. По линии издательской - УНХУ УССР в течении октября-ноября месяцев выпускает несколько брошюр и плакатов, популяризирующие задачи переписи.

По вопросу о подготовке переписи населения целый ряд обкомов: Днепропетровский, Харьков-

---

ский, Винницкий, Черниговский Обкомы КП(б)У и др. - вынесли соответствующие резолюции, однако ни одно из решений полностью не реализовано.

Все указанные выше факты недостатков подготовки переписи населения вызывают большую тревогу за успех переписи, если буквально в ближайшие дни не будут приняты самые решительные меры в деле оказания помощи в укомплектовании кадров и проведении статистико-подготовительных и массово-разъяснительных работ по переписи населения.

Прошу Центральный Комитет обсудить этот вопрос и вынести соответствующее решение по этому поводу.

ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.6980, арк.33-38.

Документ №13

**Доповідна записка представників комісії
партійного при ЦК ВКП(б) та комісії радянського
контролю при РНК СРСР головам цих комісій про
перевірку перебігу підготовки до Всесоюзного
перепису населення**

(не раніше 15 та не пізніше 19 листопада 1936 р.)

"О подготовке переписи населения"

Проверка КСК и КПК⁴ в 25 областях, краях и республиках показала, что подготовка к переписи населения, в части решающей сейчас задачи - подбора и утверждения массовых кадров переписи - проходит неудовлетворительно, развертывание массовой разъяснительной работы запаздывает и до сих пор не закончен ряд общих подготовительных работ (выверка районных карт, утверждение оргпланов, списки населенных пунктов, домовладений и т.д.).

Постановлением СНК СССР от 28 апреля 1936 г. предусмотрен подбор и утверждение массовых кадров переписи к 1 ноября. Эта директива не выполнена.

На 1 ноября, по данным ЦУНХУ по Союзу, подобрано и утверждено только 70,4%, а по ряду областей и краев количество подобранных и утвержденных кадров значительно ниже.

Например, по Башкирской АССР - 48,2%, по Оренбургской области - 48,8%, по Узбекской ССР - 47,9%, по Грузинской ССР - 45,8%. по Одесской области - 20,7%, Днепропетровской - 36,7%,

Проверка показывает, что данные ЦУНХУ не

---

⁴ КСК - комиссия советского контроля; КПК - комиссия партийного контроля

отражают действительного состояния подбора и утверждения массовых кадров по переписи.

Прежде всего, обращает внимание огромная пестрота в подборе и утверждении кадров в пределах области, края и республики. Даже в тех областях, где по данным ЦУНХУ уже утверждены более чем на 100% потребного количества счетчиков и контролеров-инструкторов, в действительности имеется большое число районов, где либо ничего не утверждено, либо утверждено очень небольшое количество.

ЦУНХУ считает, что по Горьковскому краю на 1 ноября утверждено 115% необходимого количества счетчиков и контролеров-инструкторов, - в действительности же на 5 ноября по Чувашской АССР, входящей в этот край, ни один счетчик не был утвержден.

По Ивановской области, по данным ЦУНХУ, на 1-е ноября подобрано и утверждено 82,2%, в том числе 61,3% в городах и 94,3% - в сельских местностях. Между тем, проверка на месте показывает, что из 42 районов счетчики и контролеры-инструктора в 9 районах совершенно не утверждались.

По Красноярскому краю - по данным ЦУНХУ, утверждено 119%, между тем по ряду районов этого края (Уманскому, Рыбинскому, Дзержинскому и др.) - эти кадры вообще не утверждались.

По Калининской области числятся утвержденными 66,1%, в то время, как в 25 районах этой области к утверждению счетчиков еще не приступили.

Особенно плохо проводится подбор счетчиков и контролеров-инструкторов в крупных городах (Харьков, Ленинград, Куйбышев, Челябинск, Иркутск и др.).

Не лучше дело обстоит и с подбором участковых инспекторов. До 1.11 по большинству областей и краев к их проверке и утверждению облисполкомы и обкомы не приступили (Ивановская, Калининская, Восточно-Сибирский край, Бурято-Монгольская, Чувашская АССР и др.).

Подбор и утверждение массовых кадров переписи проходит исключительно формально и осуществляется бюрократическими методами.

Райисполкомы и Горсоветы зачастую имеют дело не с живыми людьми, а со списками, утверждая их "чехом" либо на своих заседаниях, либо передоверяя это специальным комиссиям.

Сплошь и рядом кадры подбираются механически, по разверстке, а не на основе персонального отбора, как это было предусмотрено постановлением СНК СССР от 28.1У.1936 г.

Например, по Горьковскому краю, Ждановский райсовет выделил специальную комиссию для утверждения счетчиков и контролеров. Фактически, эта комиссия не работала и от ее имени председатель райисполкома т. Небогатиков утвердил список в 547 чел. "чехом"; в Б. Козинском сельсовете в гор. Балахне большинство подобранных и утвержденных счетчиков утверждались по списку, без вызова, а люди, утвержденные в качестве счетчиков, до сих пор не знают об этом. Всего по Горьковскому краю таким "методом" подобраны массовые кадры переписи в 35 районах из 61.

По Ивановской области также широко практиковалось утверждение по спискам без вызова и проверки кадров счетчиков и контролеров-инструкторов. Например, во Владимирском районе на 556 чел., представленных на утверждение Райисполко-

---

ма, оказалось 17 чел., не проживающих в местностях, в которых они должны проводить перепись. Дополнительная проверка списка счетчиков, утвержденных РИКом, также показала, что имеются лица, утвержденные счетчиками, но не проживающие в местностях, где они должны проводить перепись. Например, Давыдовский сельсовет выделил учительницу Касову в качестве переписчицы, которая выехала из данного сельсовета еще в 1935 г. Добрынинский сельсовет рекомендовал в качестве переписчиц Зорину и Трофимову, которые вообще не проживают и не проживали на территории данного сельсовета.

По Харьковской области - также широко применялось механическое утверждение кадров. Например, в Мгинском и Красногвардейском районах кадры переписи утверждались по спискам, без ведома выделенных лиц и их согласия.

Такие факты имели место в Ленинградской, Московской, Воронежской и других областях и краях.

В результате, сплошь и рядом утвержденные кадры переписи подобраны неудовлетворительно, засорены чуждыми людьми и не могут обеспечить правильного проведения переписи населения.

В районах Западной области в состав счетчиков и контролеров-инструкторов попали малограмотные и школьники 14-15 лет, а также чуждые люди (бывшие урядники, попы, торговцы).

По Ленинградской области утверждались счетчиками беременные женщины, безрукие, безногие и др., не подходящие для этой работы люди.

Имеются факты привлечения к переписи населения лиц недостаточно проверенных с политической стороны.

В Ленинградской области в Дедовическом районе был привлечен к переписи сын недавно осужденного за контрреволюционную работу; в Колпино были рекомендованы Кондаков, растративший 2,5 тыс. руб. и Креохина, муж которой выслан из Ленинграда.

Суздальский Райисполком Ивановской области в качестве помощника руководителя переписного отдела утвердил т. Соловьеву, дочь служителя пульта, жену лишенца.

В связи с таким неудовлетворительным подбором кадров, в ряде областей, исполкомы вынуждены проводить заново поголовную проверку и пересмотр утвержденных кадров (Татарская АССР, Харьковская и Западная области и другие).

Такой неудовлетворительный подбор массовых кадров переписи объясняется прежде всего, неудовлетворительным руководством ЦУНХУ этой важнейшей подготовительной работой, обеспечивающей успех переписи.

ЦУНХУ 8-го сентября дал директиву "подбор основной массы счетчиков и контролеров-инструкторов производить путем разверстки ... между учреждениями, учебными заведениями и различными организациями".

Отсюда - забвение указания СНК о персональном отборе кадров, широкое применение разверстки и механическое утверждение людей по спискам, без проверки.

Попытки ЦУНХУ исправить свою ошибку, путем дачи специальной директивы местным УНХУ (в октябре месяце) пока еще перелома в этой работе не создали и это объясняется тем, что местные партийные и советские организации не уделяют должного внимания этой работе.

Одним из важнейших условий удовлетворительного подбора массовых кадров переписи является развертывание массово-разъяснительной работы.

ЦУНХУ СССР совершенно упустил задачу проводить такую массово-разъяснительную работу среди той части населения (среди учащихся, учителей, рабочих, служащих и колхозников), из которой должны быть завербованы переписные кадры. Вследствие этого сплошь и рядом числящиеся в списках подобранных и даже утвержденных РИКами и горсоветами счетчики, контролеры и инструктора не знают о том, что они завербованы для этой работы, а если и знают, то им не разъяснена сущность переписи и конкретные их обязанности.

На этой почве в отдельных районах зачастую имели место нездоровые политические настроения. Например, в Балашовском районе Саратовского края и Бежецком районе Калининской области среди населения распространялись слухи, что перепись будет проводиться с целью введения карточек и хлебных пайков.

Развертывание массово-разъяснительной работы среди всего населения также запаздывает. До сих пор не издана массовая популярная брошюра о задачах переписи населения, а тезисы и материалы для докладчиков и лозунги изготовлены и разосланы лишь в начале ноября. Запаздывание ЦУНХУ с рассылкой этих материалов привело к тому, что места в отдельных случаях пытались сами издавать тезисы (Ростов, Украина, Сев.Кавказ) и лозунги. Например, в Узбекистане выпущены лозунги к проведению переписи, которые, по существу, не отражают сущности и характера самой переписи.

Весьма слабо освещается подготовка к переписи как в центральной, так и особенно в местной печати. Нашей проверкой были вскрыты факты игнорирования со стороны местной печати необходимости освещения хода подготовки к переписи. Например, редактор Духовщинской райгазеты (Западная область) отказался освещать подготовку к переписи населения ввиду того, что "для газеты есть поважнее дела". Редактор Клетнянской райгазеты той же области за помещение заметки о переписи потребовал специальной оплаты, отказываясь в противном случае ее поместить.

И относительно материально-технической базы для проведения переписи. ЦУНХУ СССР имеет все условия для того, чтобы обеспечить своевременное снабжение бланками места и провести разработку переписных материалов на машиносчетных фабриках. Исключения составляют перфокарточки. Потребность машиносчетных фабрик для разработки машиносчетных установок составляет 200 млн. перфокарточек, из коих до 15 ноября получено 55 млн. шт. и до 1.1.37 г., по данным ЦУНХУ, будет получено 80 млн. шт.

Постановление СНК СССР от 22 июля о достройке помещений для машиносчетной фабрики в Москве к 1 сентября - не выполнено. В Ленинграде, вместо 3 тыс.м. помещения, Ленинградский Совет предоставил 2.400 м. и до сих пор не выделил недостающую площадь в 600 м. для машиносчетной фабрики.

Исключительно плохо обстоит дело в отношении обеспечения помещениями переписных пунктов. Например, в Харькове из требующихся для проведения переписи 300 помещений для переписных пунктов, до сих пор ничего не предоставлено. Так же плохо обстоит дело с выделенном помещений для переписных

пунктов в Иванове, в районах Калининской области и почти во всех областях, где нами проводилась проверка.

Огромные средства, выделенные в распоряжение ЦУНХУ для проверки переписи, требуют исключительно жесткой финансовой дисциплины и повседневного контроля за их расходованием. Между тем, сам ЦУНХУ показывает пример нарушения финансовой дисциплины для своей периферии. На 1-ое октября ЦУНХУ позаимствовал из кредитов переписи свыше 5,4 млн. руб. для покрытия недостающих ему фондов по зарплате в своей системе.

Необходимо отметить, что ряд исполкомов стал на путь выделения из своего бюджета дополнительных средств на проведение переписи. Например, Ленинградский горсовет специально выделил для премирования переписных кадров 100 тыс. рублей.

На основании вышеизложенного мы предлагаем принять следующие решения:

1. Указать Начальнику ЦУНХУ СССР тов. КРАВАЛЮ на неудовлетворительное руководство с его стороны подбором и проверкой массовых кадров переписи. Предупредить тов. Краваля, что наряду с обкомами и исполкомами, он несет ответственность за качество кадров для переписи.

2. Обязать председателей обл(край) исполкомов и секретарей крайкомов и обкомов произвести тщательную проверку утвержденных и утверждаемых районными партийными и советскими организациями кадров, а также установить систематическое наблюдение за правильным инструктажем кадров переписи и за проведением

массово-разъяснительной работы среди населения.

3. Предложить ЦУНХУ СССР немедленно перечислить в фонд переписи изъятые из этого фонда 5,4 млн. руб. на зарплату работников ЦУНХУ.

4. Запретить обл(край) исполкомам и районным организациям выделять какие бы то ни было средства на проведение переписи. Обязать ЦУНХУ производить расходы на проведение подготовки и самой переписи в пределах утвержденной СНК СССР сметы.

Член КПК:/подпись/
Гросман

Член КСК:/подпись/
Сулковский

Цитовано за: Всесоюзная перепись населения 1937 г.: Краткие итоги. / АН СССР, Институт истории СССР; Сост. Н.Я.Араловец и др. - М., 1991. - С.214-218.

Документ №14
Постанова ЦК КП(б)У від 23.11.1936 "Про хід підготовки до Всесоюзного перепису населення".

Несмотря на незначительный срок, оставшийся до начала Всесоюзной переписи населения, подготовительная работа к этой важнейшей работе проходит неудовлетворительно. Установленные ЦК ВКП(б) и Совнаркомом Союза сроки подбора и утверждения кадров для переписи не выполнены.

Решение ЦК КП(б)У от 29 апреля с.г. о переписи населения, обязывающие райкомы подобрать и утвердить счетчиков и инструкторов-контролеров, а обкомы - руководителей переписных отделов и районных уполномоченных - не выполнены. Вся работа по месту переложена на аппараты Управления народно-хозяйственного учета.

Массовая работа среди населения не развернута. Газеты, за редким исключением, подготовку к переписи не освещают.

ЦК КП(б)У предлагает:

1. Обкомам полностью подобрать и утвердить руководителей переписных отделов районных уполномоченных и начальников городских бюро переписи к 1 декабря.

2. Райкомам и горкомам полностью подобрать и утвердить счетчиков и инструкторов-контролеров к 1 декабря. Кадры эти должны быть подобраны из числа грамотных и проверенных людей, вполне обеспечивающих проведение переписи.

3. Обкомам совместно с отделами народно-хозяйственного учета закончить проведение инструктажа всем подобранным кадрам для переписи к 25 декабря.

---

4. Облсполкомам, горсоветам и райисполкомам к 1 декабря представить помещения для работы городских отделов переписи и обеспечить руководящих работников по переписи средствами передвижения до окончания переписи.

5. Горкомам и райкомам КП(б)У 6 декабря провести партийные и комсомольские собрания, собрания на предприятиях в колхозах, совхозах, учреждениях, учебных заведениях, в жилкомах, посвященные переписи населения.

ЦДАГО України, ф.1, оп.6, спр.435, арк.56-58.

Документ №15

Лист голови УНГО УРСР О.Асаткіна до керівництва ВКП(б) та КП(б)У з приводу недоліків у інструкції з перепису. (Між 11 та 13 грудня 1936 р).

ЦК ВКП(б) - т. Андрееву, т. Бауману
ЦК КП(б)У - т. Косиору, т. Постишеву
ЦУНХУ Госплана СМРСР - т. Кравалю

При переписи населення в январе 1937 года советские граждане должны будут ответить в пункте 12-ом переписного листа на следующий вопрос:

"Род занятий / служба/ в настоящее время".

По дополнительному разъяснению инструкции ЦУНХУ Госплана СССР ответ на это пункт рекомендуется получить следующий:

"Если спрашиваемый имел разные занятия в течении года, то записывается его занятие в "настоящее время", т.е. во время переписи. Таким образом, например, при регистарции колхозника, работающего на строительстве завода, записывается не его работа в колхозе, а работа, выполняемая им на стройке. /Информационное письмо Бюро переписи населения ЦУНХУ Госплана СССР №2/".

Известно, что во время переписи населения /1-6 января/ почти все трактористы, комбайнеры, тракторные бригадиры и т.п. будут работать слесарями, токарями и т.п. в мастерских по ремонту сельскохозяйственных машин и, следовательно, они, на основе указанной инструкции, будут учтены во время переписи, как слесаря и токари, а не как трактористы и комбайнеры.

Следовательно, в итогах переписи населения в УССР совершенно могут пропасть многие тысячи

трактористов, комбайнеров и некоторых других специалистов колхозной деревни, работающих на сложных машинах, число которых по УССР достигает многих тысяч человек /около 200 000 трактористов и 50 000 комбайнеров и т.д./.

Ясно, что такая "статистика" в отношении трактористов, комбайнеров и т.п. может исказить лицо нашей колхозной деревни и смазывает результаты работы Партии по индустриализации страны и социальной перестройке сельского хозяйства.

Учитывая это, прошу:

1. Отменить немедленно указанную выше инструкцию ЦУНХУ Госплана СССР.

2. Предложить ЦУНХУ Госплана СССР немедленно дать указание о том, чтобы комбайнеры, трактористы и другие колхозники, выполняющие работу на сложных сельскохозяйственных машинах, при заполнении бланков переписи записывали именно это свое занятие тракториста, комбайнера, бригадира тракторной бригады и т.п.

/підпис/

Асаткин

ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.6980, арк.43-44.

Документ №16

**Лист голови ЦУНГО СРСР І.Кравалія голові
УНГО УРСР О.Асаткіну з копіями до ЦК ВКП(б)
та ЦК КП(б)У стосовно недоліків в інструкції до
переписного листа (між 18 і 20 грудня 1936 р.).**

Ваши опасения относительно записи трактористов и комбайнеров при переписи населения основаны на недоразумении, явившемся следствием Вашего невнимательного ознакомления с указаниями ЦУНХУ. Прежде всего указания ЦУНХУ, на которое Вы ссылаетесь в своем письме в ЦК ВКП(б) и ЦК КП(б)У, приведено Вами не полностью. Опущена как раз та часть его, которая направлена против такого понимания этого указания, какое у Вас создалось. В этом указании прямо говорится:

"Однако, не следует считать "занятием в настоящее время" случайно выполняемую работу. Поэтому не следует, например, записывать как занятие, участие в производстве переписи/ счетчиков, контролеров и т.п./, нужно записывать по их основному занятию. Точно так же, например, садовник совхоза, временно занятый в совхозе какой-либо посторонней работой /вывозка дров/ записывается как "садовник", а не как "возчик".

Из этого прямо вытекает, что трактористы и комбайнеры, работающие зимой по ремонту, должны записываться как трактористы, комбайнеры, а не как слесаря и т.п. Тем более, что по своему положению работа по ремонту является основной обязанностью трактористов и комбайнеров.

Что установка ЦУНХУ именно такова, видно также по запросу из Сталинградского края. В письме ЦУНХУ от 13.11.1937 сказано:

"В вопросе 12 должно быть показано "тракторист", "комбайнер" в том случае, если занятие для опрашиваемого является основным и выполняемая им другая работа в момент переписи имеет связь с основной работой / ремонт тракторов и комбайнов / или же носит временный, случайный характер".

Точно также на телеграфный запрос УНХУ Западно-Казакстанской области был дан 11.11 по телеграфу же следующий ответ: "Трактористов, работающих вне сезона на ремонте, записывать трактористами, так же - комбайнеров, машинистов".

Вам такое указание не было дано только потому, что я не мог предполагать, что Вы неправильно поймете наши указания.

То обстоятельство, что Вы увидели это разъяснение /да и то не прочитали полностью / только в информационном письме №2, разосланном во второй половине ноября, свидетельствует о плохом Вашем знакомстве с циркулярами ЦУНХУ, т.к. это разъяснение дано в циркуляре, посланном всем УНХУ 29.10.

Между прочим, считаю необходимым разъяснить, что некоторая сезонная сдвижка в итогах переписи неминуемо получится, поскольку в переписном листе нет вопросов о побочном занятии. Вам должно быть известно, что этот вопрос в проекте ЦУНХУ имеется и был снят ЦК ВКП(б) в целях упрощения программы переписи. Указание о колхозниках, работающих на заводах, стройках и т.д. считаю правильным, так как иная позиция создала бы недопустимый разрыв между переписью и всей существующей системой учета, на которой основаны расчеты социального состава населения.

Наконец, считаю необходимым указать Вам, что если

Вы сочли какое-либо указание ЦУНХУ неверным - Вашей первой обязанностью являлось поставить вопрос об этом передо мной. Ваше право опротестовать то или иное указание ЦУНХУ, но система работы, при которой я узнаю о критике указаний ЦУНХУ подчиненными ему местными органами не непосредственно - абсолютно неправильна

НАЧАЛЬНИК ЦЕНТРАЛЬНОГО УПРАВЛЕНИЯ
НАРОДНО-ХОЗЯЙСТВЕННОГО УЧЕТА ГОСПЛА-
НА СССР

/ підпис/

Краваль

ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.6980, арк.5-6.

Документ №17

Другий лист голови УНГО УРСР О.Асаткіна до керівництва ВКП(б) та КП(б)У з приводу недоліків у інструкції з перепису (22.12.1936).

ЦК ВКП(б) - т. Андрееву, т. Бауману,
ЦК КП(б)У - т. Косиору, т. Постишеву
ЦУНХУ Госплана СМСР - т. Кравалю

В своем письме от 13 декабря 1936 г. я докладывал Вам об ошибке в инструкциях и разъяснениях по переписи населения, ошибке, допущенной ЦУНХУ Госплана СССР в части переписи трактористов, комбайнеров и др. квалифицированных работников сельского хозяйства.

Одновременно об этой ошибке, по моему поручению, т. Кустоляном было сообщено лично т. Кравалю.

В разговоре с т. Кустоляном - т. Краваль сообщил, что он, Краваль, не считает возможным исправить ошибки в инструкциях, т.к. всякое исправление может еще больше запутать вопрос, но что он, Краваль, не будет возражать против разъяснений, которые уже сделаны нами в УССР по вопросу о переписи трактористов, комбайнеров и т.д.

Вчера, 20 декабря, вечером от т. Кравалья мною получено письмо /с копиями тт. Андрееву А.А., Бауману, т. Косиору С.В., т. Постышеву П.П./, из которого видно, что т. Краваль неправильно и неверно излагает вопрос, продолжает настаивать на своих ошибочных позициях в части учета трактористов и комбайнеров и совершенно необоснованно и принципиально неправильно делает ряд выпадов личного порядка.

Сегодня, 22.12, т.е. чрез два-три дня после ука-

занного письма т. Кравалья, получена телеграмма следующего содержания:

"Киев, Укнархозучет"

"В связи с вопросами разъясняю: трактористов, комбайнеров, машинистов сложных молотилок и других квалифицированных работников сельского хозяйства, занятых в момент переписи на ремонте машин, а также на других работах, записывать вопросу двенадцатому соответствию специальности - тракторист, комбайнер, машинист.

КРАВАЛЬ"

Из телеграммы видно, что т. Краваль, наконец, признал ошибочность инструкции и разъяснений ЦУНХУ в части переписи трактористов, комбайнеров и т.п. и не только признал, но и исправил свою основную принципиальную ошибку.

/підпис/

Асаткин

ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.6980, арк.45-46.

Документ №18
Телеграма керівництва ЦК КП(б)У та УНГО
УРСР відповідальним працівникам на місцях про
перевірку їх готовності до Всесоюзного перепису
населення (22.12.1936)

Секретарям обкомов, окружкомов,
горкомов, райкомов КП(б)У,
начальникам областних, окружних,
городських, управлений нархозучета,
городским, районным инспекторам
нархозучета.

В ночь с 26 на 27 декабря состоится радиоперекличка об итогах подготовительных работ по переписи населения.

Будут выслушаны доклады о готовности области, округа, городов, районов к переписи населения

Секретарь ЦК КП(б)У Попов,
начальник УНХУ УССР Асаткин (22.12.1936)

ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.6980, арк.32.

Документ №19
Пам'ятка для переписувача⁵.
"ПАМ'ЯТКА ДЛЯ СЧЕТЧИКА"

1. Составьте переписные листы на всех граждан, проживавших на вашем участке. Предварительное заполнение переписных листов закончите не позднее 5 января.

2. Заполняя листы, соблюдайте следующие правила:

а) Ответы записывайте только в местах, которые для них отведены. Не захватывайте соседних строк или граф;

б) Пишите чернилами, четко, разборчиво;

в) Отвечая на отдельные вопросы переписного листа, точно выполняйте указания инструкции.

3. Если опрашиваемому неясен какой-либо вопрос, - разъясните, что означает этот вопрос, пользуясь инструкцией. В частности, разъясните, что на вопрос о религии надо указывать теперешние собственные убеждения опрашиваемого (неверующий, верующий - православный, верующий - магометанин, и т.д.), а не вероисповедание, к которому опрашиваемый или его родители причислялись официально в прошлое время.

4. 6 января, в день переписи, обойдите свой участок, проверьте и исправьте все переписные листы. При проверке листов:

а) перепишите всех, кто ночевал в данной квартире, хате, избе и т.д. в ночь с 5 на 6 января, но не

---

⁵ Пам'ятка була надрукована на зворотному боці переписного листа, який переписувачі використовували як під час попереднього перепису, що здійснювався 1-5 січня 1937 р., так і під час остаточного перепису 6 січня 1937 р.

записан при предварительном заполнении (родившихся, приехавших после предварительного заполнения листа, до 12 час. ночи с 5 на 6 января) ;

б) вычеркните всех, кто записан в переписные листы при предварительном заполнении, но отсутствовал в ночь с 5 на 6 января (умершие, уехавшие до 12 час. ночи с 5 на 6 января и т.п.).

Проверяя и исправляя переписные листы, точно соблюдайте пп.1, 2 и 3 инструкции.

5. Проверив и исправив переписные листы, тут же заполняйте домовый (в городе) или поселенный (в сельских местностях) список.

Цитовано за: Всесоюзная перепись населения 1937 г.: Краткие итоги. / АН СССР, Институт истории СССР; Сост. Н.Я.Араловец и др. - М., 1991. - С.210.

Документ №20
Інструкція для проведення аналізу підсумків
Всесоюзного перепису населення 1937 р.
(стосується населення, що знаходилося у віданні
НКВС*, - без дати).
ПАМ'ЯТКА ДЛЯ АНАЛІЗА ІТОГОВ ПЕРЕПИСИ
ПО НКВД

1. Как произведено разграничение объектов переписи между УНХУ и органами НКВД (лагеря, трудпоселки, войска, милиция). Не имел ли место при размежевании пропуск объектов, подлежащих переписи; нет ли таких объектов, в которых не было переписи ни по линии НКВД, ни по линии УНХУ. Проверку целесообразно произвести в натуре (путем

---

* Спецконтингент, що знаходився у віданні НКВС та підлягав перепису, розподілявся на 3 групи - А, Б, В. До спецконтингенту А відносилися: весь особовий склад оперативно-чекістських управлінь та відділів НКВС, весь особовий склад прикордонної охорони та внутрішніх військ НКВС; весь особовий склад в центрі та на місцях інших відділів НКВС. До спецконтингенту Б відносилися штрафний та вільнонайманий склад апаратів таборів, управлінь та відділів місць позбавлення волі, тюрем, колоній, трудових поселень, будівництва (по особливому списку ГУЛАГу НКВС); постійний та змінний склад частин та шкіл міліції, воєнізованої пожежної охорони, що знаходиться на казарменому положенні. До спецконтингенту В відносилися ув'язнені (як засуджені, так і ті, що знаходилися під слідством) у всіх тюрмах, спеціальних приміщеннях для заарештованих, таборах та трудових колоніях НКВС СРСР, трудові поселенці, що проживають в зоні, трудових поселеннях ГУЛАГу НКВС, а також затримані, котрі знаходяться під час перепису в приміщеннях для заарештованих; вихованці трудколоній, трудкомун та приймальників-розподілювачів відділу трудових колоній для неповнолітніх НКВС СРСР. Втім, значна частина труд переселенців проходила перепис у загальному порядку.

обхода), особо обратив внимание на населенные пункты и дома, прилегающие к территории объектов НКВД (лагеря и др.).

2. Полнота переписи в объектах НКВД. Для проверки целесообразно организовать сплошной контрольный обход нескольких объектов (трудпоселок, лагерь, колония, тюрьма), так как по инструкции НКВД контрольные обходы не были предусмотрены.

3. Как произведена перепись трудпоселенцев, не живущих в комендантских поселках, а также трудпоселенцев, восстановленных в правах и административно высланных. Инструкцией предусмотрено, что трудпоселенцы, живущие вне комендантских поселков, проходят перепись в общем порядке, а административно высланные переписываются органами НКВД. Точное выполнение инструкции может быть проверено только выборочным контрольным обходом.

4. Как производилась приемка материалов областными управлениями НКВД от органов, производивших перепись на местах. При этом необходимо проверить: а) полноту сведений, включенных в итоговую сводку, направленную в Москву, в частности включены ли сведения по тем объектам, которые расположены в проверяемой области, но подчинены органам НКВД, находящимся в других областях; б) производилась ли критическая оценка и проверка принимаемых материалов, в частности производилась ли сверка данных переписи с учетными материалами, имеющимися в органах НКВД; в) не свелась ли приемка только к механическому подсчету невыверенных цифр.

Цитовано за: Всесоюзная перепись населения 1937 г.: Краткие итоги. / АН СССР, Институт истории СССР; Сост. Н.Я.Араловец и др. - М., 1991. - С.211.

Документ №22
Телеграма ЦК КП(б)У до секретарів обкомів
КП(б)У від 20.01.1937 про необхідність перевірки
результатів перепису в Україні.

Винница, обком. тов. Чернявскому

Предварительные итоги переписи по вашей области вызывают у нас сомнения в правильности учета. Безусловно, имеется значительный недоучет населения.

К вам выезжает товарищи Вольфсон и Курман для проверки результатов переписи и проведения контрольных мероприятий.

Необходимо, чтобы Вы лично с этими товарищами вместе наметили план проверки. Обеспечьте содействие людьми, средствами передвижения для проверки контрольных работ. Обязайте всех секретарей райкомов лично ознакомиться с итогами переписи по своим районам проверить правильность итогов и обеспечить проверку всех случаев, когда данные переписи по тому или иному сельсовету или городу вызывают сомнение

Секретарь ЦК КП(б)У -
20.1.37

Косиор

Телеграми такого змісту були відправлені до всіх обкомів. Нижче вказано секретарів обкомів та (у дужках) перевіряючих підсумки перепису.

Те ж. Днепропетровск, Хатаевичу (Борилин и Лехцнер). Арк.56,57.

Киев. Кудряцеву (Гегечкори). Арк.58,59

Одеса. Вегеру (Попов, Михалевич). Арк.60,61

Сталино. Саркисову (Попов, Максимов) арк.62,63

Тирасполь. Сидерскому (Авдеев, Рябушкин).
Арк.64,65

Харьков. Налимову (Старовской, Макаренко).
Арк.66,67.

Чернигов. Маркитану. (Боданский, Шмыков).
Арк.68,69

ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.7163, арк.55-69.

Документ №21
Телеграма ЦУНГО Держплану СРСР
в обласні та республіканські установи
про перевірку підсумків Всесоюзного перепису
населення 1937 р.
(17 січня 1937 р.)

ПОЛУЧЕННЫЕ ОТ НЕКОТОРЫХ ОБЛАС-
ТЕЙ ПРЕДВАРИТЕЛЬНЫЕ ДАННЫЕ РЕЗУЛЬ-
ТАТАХ ПЕРЕПИСИ ВЫЗЫВАЮТ ПОДОЗРЕ-
НИЯ НАЛИЧИИ НЕДОУЧЕТА НАСЕЛЕНИЯ
ТЧК ВВИДУ ЭТОГО ПРИЕМКА РАЙОННЫХ
ДАННЫХ О РЕЗУЛЬТАТАХ ПЕРЕПИСИ ДОЛ-
ЖНА БЫТЬ ПРОИЗВЕДЕНА ВАМИ СО ВСЕЙ
СТРОГОСТЬЮ ТЧК ПРЕДУПРЕЖДАЮ ЧТО
ВЫ БУДЕТЕ ОТВЕЧАТЬ ЗА ДОПУЩЕНИЕ
ПРИЕМКИ ДАННЫХ ТЕХ РАЙОНОВ ГДЕ
НЕТ УВЕРЕННОСТИ ТОМ ЧТО ДЕЙСТВИ-
ТЕЛЬНО ПЕРЕПИСАНО ВСЕ НАСЕЛЕНИЕ
ТЧК ПОЭТОМУ СЛУЧАЕ МАЛЕЙШЕГО
СОМНЕНИЯ ПРАВИЛЬНОСТИ ДАННЫХ ПЕ-
РЕПИСИ ТОМУ ИЛИ ИНОМУ РАЙОНУ ИЛИ
ПО ЧАСТИ РАЙОНА ОРГАНИЗУЙТЕ ПО
ЭТОМУ РАЙОНУ ИЛИ ЧАСТИ РАЙОНА
ТЩАТЕЛЬНУЮ ПРОВЕРКУ С ОБХОДОМ
ВСЕХ ДВОРОВ И ПРОВЕРКОЙ НА МЕСТЕ
ВСЕХ ПРОПУСКОВ СОПОСТАВЛЕНИЯ ИХ
ИСЧИСЛЕНИЯМИ НАСЕЛЕНИЯ ПО РАЙОНУ
ТЧК ПРОИЗВЕДИТЕ ТЩАТЕЛЬНУЮ СЧЕТ-
НУЮ ПРОВЕРКУ ПРЕДСТАВЛЕННЫХ РА-
ЙОНАМИ МАТЕРИАЛОВ ЧК ПОВЕРЕННЫЕ
ДАННЫЕ РЕЗУЛЬТАТАХ ПЕРЕПИСИ
ПРЕДСТАВЬТЕ ОДНОВРЕМЕННО ВАШЕЙ
ОЦЕНКОЙ ВОЗМОЖНОГО НЕДОУЧЕТА НА-

СЕЛЕНИЯ КАЖДОМУ РАЙОНУ
СОЮЗНАРХОЗУЧЕТ

КРАВАЛЬ

Москва, ЦУНХУ СССР.
Начальник ЦУНХУ /подпись/

(Краваль)

17.01.1937 г.

Индекс 04

Цитовано за: Всесоюзная перепись населения 1937 г.: Краткие итоги. / АН СССР, Институт истории СССР; Сост. Н.Я.Араловец и др. - М., 1991. - С.219.

Документ №23
**Телеграма про необхідність додаткової перевірки
результатів перепису**

Центральное Управление народно-хозяйственного Учета Госплана СССР. 23 марта 1937 г. №16/9-2 г. Москва, Б.Вузовский пер.д.2

Начальнику УНХУ Украинской ССР тов. Капитановскому.

Предлагаю срочно организовать 5% выборку из данных переписи населения по прилагаемой программе и инструкции.

Итоги выборки немедленно вышлите спешной почтой в ЦУНХУ на мое имя.

Итоги Ваших работ до специального распоряжения не могут быть нигде оглашены.

О получении настоящего письма и начале работы сообщите телеграммой.

НАЧАЛЬНИК ЦЕНТРАЛЬНОГО УПРАВЛЕНИЯ
НАРОДНО-ХОЗЯЙСТВЕННОГО УЧЕТА
ГОСПЛАНА СССР

Краваль

ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.7163, арк.70.

Документ №24
Постанова Ради народних комісарів СРСР про
визнання дефектним Всесоюзного перепису насе-
лення 1937 р. (26 вересня 1937 р.).

Ввиду того, что Всесоюзная перепись населения 6 января 1937 была проведена Центральным Управлением Народно-Хозяйственного Учёта Госплана СССР с грубейшими нарушениями элементарных основ статистической науки, а также с нарушением утвержденных правительством инструкций, - Совет Народных Комиссаров Союза СССР признал организацию переписи неудовлетворительной и самые материалы переписи дефектными. Совнарком Союза ССР обязал Центральное Управление Народно-Хозяйственного Учёта Госплана СССР вновь провести Всесоюзную перепись населения в январе месяце 1939 года.

Правда, 1937. - 26 сентября.

Цитовано за: Всесоюзная перепись населения 1937 г.: Краткие итоги. / АН СССР, Институт истории СССР; Сост. Н.Я.Араловец и др. - М., 1991. - С.228.

---

¹ Парламентські слухання щодо вшанування пам'яті жертв голодомору 1932 -- 1933 років 12 лютого 2003 р. - К., 2003. - С. 15.

² Там же. - С. 34

³ Там же. - С. 39.

⁴ Там же. - С. 75.

⁵ Там же. - С. 51.

⁶ Там же. - С. 63.

⁷ Сталин и Каганович. Переписка. 1931 -- 1936 гг. - М., 2001. - С. 307.

⁸ Див.: Кульчицький С.В. Трагічна статистика голодомору // Минуле України. Відновлені сторінки. - К., 1991. - С. 151 - 152. В цій статті я висловлював щиру подяку проф. Дж. Мейсу (США) за надані матеріали з першими публікаціями про голод в СРСР. В радянських бібліотеках вони були відсутні.

⁹ Див.: Investigation of the Ukrainian Famine 1932 -- 1933. Report to Congress. Commission on the Ukrainian Famine. - Washington, 1988. - P. 170.

¹⁰ The Foreign Office and the Famine. British Documents on Ukraine and Great Famine of 1932 -- 1933. Kingston, Ontario, New-York, 1988. - p. 310.

¹¹ Chamberlin W. Russia's Iron Age. - Boston, 1934. - P. 88.

¹² Investigation of the Ukrainian Famine 1932 -- 1933. Report to Congress. Commission on the Ukrainian Famine. - Washington, 1988. - P. 179.

¹³ Там же. - С. 180.

¹⁴ Souvarine Boris. Stalin: Critical Survey of Bolshevism. - New York, 1939. - P. 669 - 670.

¹⁵ Население России в XX веке. Исторические очерки. - Том 1. 1900 -- 1939. - М., 2000. - С. 270.

-
-
- 16 Вісник НТШ. - Зима 2002. - Число 28. - С. 15.
- 17 Черчилль У. Вторая мировая война. - М., 1991. - Т. 3 - 4. - Кн. 2. - С. 526.
- 18 Василевський Пантелеймон. Алгебра геноциду // Дзвін. - 1990. - № 5. - С. 77 - 80.
- 19 Кульчицький Станіслав. Шукати правду, сказати правду // Наука і суспільство. - 1989. - № 7. - С. 17 - 21.
- 20 Шаповал Юрій, Золотарьов Вадим. Всеволод Балицький: особа, час, оточення. - К., 2002. - С. 355.
- 21 Население России в XX веке. Исторические очерки. - Т. 1. - С. 273.
- 22 Lorimer F. Population of the Soviet Union: History and Prospects. - Geneva, 1946.
- 23 Уиткрофт С. О демографических свидетельствах трагедии советской деревни в 1931 - 1933 гг. // Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы. - Т. 3. Конец 1930 - 1933. - М., 2001. - С. 881.
- 24 Голодомор 1932 - 1933 рр. в Україні: причини і наслідки. Міжнародна наукова конференція. - К., 9 - 10 вересня 1993 р. Матеріали. - К., 1995. - С. 7, 9.
- 25 Grishko W. The Ukrainian Holocaust 1933. - Toronto, 1983. - P. 107, 114; Гришко Василь. Замах на життя нації. - Детройт, 1983. - С. 28.
- 26 Сосновий Т. Правда про голод в Україні 1932 - 1933 рр. // Українські вісті (Новий Ульм, Німеччина). - Лютий 1950 р. - Ч. 10 - 11.
- 27 The Black Deeds of the Kremlin: a White Book. - Toronto - Detroit, Vol. ??, 1955. - P. 127 - 129.
- 28 Енциклопедія українознавства. Словникова частина. Репринтне перевидання. - К., 1990. - С. 406.
- 29 Investigation of the Ukrainian Famine 1932 - 1933. Commission on the Ukrainian Famine. Report to Congress. - P. 18 - 20.
- 30 Урланис Б.Ц. Проблемы динамики населения СССР. - М., 1974. - С. 319.

-
-
- 31 Урланис Б.Ц. История одного поколения. - М., 1968. - С. 200.
- 32 Максудов. Потери населения СССР. - Бенсон (Вермонт), 1989 - С. 226 - 227.
- 33 Там же. - С. 145.
- 34 Там же. - С. 147.
- 35 Там же. - С. 167.
- 36 Уиткрофт С. О демографических свидетельствах трагедии советской деревни в 1931 - 1933 гг. // Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы. - Т. 3. - С. 881.
- 37 Див.: Максудов. Потери населения СССР. - С. 214.
- 38 Конквест Роберт. Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор. - К., 1993. - С. 337.
- 39 Там же. - С. 338.
- 40 Максудов. Потери населения СССР. - С. 231.
- 41 Начало тридцать седьмого: перепись // Максудов. Потери населения СССР.- С.266-282.
- 42 Сталин Й. Твори. - Т.13. - С.332.
- 43 Комуніст (Київ), 1935, 4 грудня.
- 44 Максудов. Потери населения СССР. - С.272.
- 45 Там же. - С.273, 281.
- 46 Гозулов А.И. Переписи населения СССР и капиталистических стран. М.,1936. - С.332.
- 47 Максудов. Потери населения СССР. - С.272.
- 48 Там же. - С.281.
- 49 Рудницький О.П. Демографічні наслідки голоду 1932-1933 рр. в Українській РСР // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. - Випуск 24., К., 1990. - С.25.
- 50 Максудов. Потери населения СССР. - С.267-268.
- 51 Цаплин В.В. Статистика жертв сталинизма в 30-е годы // Вопросы истории, 1989, № 4. - С.180.
- 52 Поляков Ю.А., Жиромская В.Б., Киселев И.Н. Полвека

молчания (Всесоюзная перепись населения 1937 г.) // Социологические исследования, 1990, № 6. - С.8.

53 Souvarin V. Stalin: A critical Survey of Bolshevism. - P.669.

54 Антонов-Овсеенко А.В. Портрет тирана. Нью-Йорк, 1980. - С.253-257.

55 Див.: The Foreign Office and the Famine. Kingston, New-York, 1988. - P.48.

56 Максудов. Потери населения СССР. - С.278.

57 Тольц Марк. Сколько же нас тогда было? // Огонек, 1987, № 51. - С.10-11.

58 Цаплин В.В. Статистика жертв сталинизма в 30-е годы // Вопросы истории, 1989, № 4. - С.176.

59 Поляков Ю.А., Жиромская В.Б., Киселев И.Н. Полвека молчания (Всесоюзная перепись населения 1937 г.) // Социологические исследования, 1990, № 6. - С.17.

60 Там же. - С.40.

61 РДАЕ. Ф.1562. Оп.329. Спр. 200. Арк. 237; Социологические исследования, 1990, № 6. - С.13.

62 Там же. - Арк. 187.

63 Там же. - Арк. 187-188.

64 Там же. - Арк. 189.

65 Там же. - Арк. 191.

66 Там же. - Арк. 196.

67 Корчак-Чепурковский Ю.А. Избранные демографические исследования. - М., 1970. - С.317.

68 Кульчицкий С.В. Некоторые проблемы истории сплошной коллективизации на Украине // История СССР, 1989, № 5. - С.33; Кульчицкий С.В. Демографические последствия голода 1933 г. на Украине // Философская и социологическая мысль, 1989, № 6. - С.35-41; Кульчицкий С.В. Демографічні наслідки голоду 1933 р. на Україні. - К., Інститут історії АН УРСР. - 1989, 16 с.

69 Кульчицкий С.В. Ціна "великого перелому". - К., 1991. - С.346.

---

70 Там же. - С.347.

71 Після передачі ЗАГСів в систему НКВС смертні книги були вилучені і знищені. З багатьох тисяч книг, в яких реєструвалися смертні випадки, випадково збереглися лише одиниці.

72 Кульчицький С.В. Трагічна статистика голоду // Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. - К., 1990. - С.75.

73 Там же. - С.76.

74 Кульчицький С.В., Максудов Сергій. Втрати населення України від голоду 1933 р. // Український історичний журнал. - 1991, № 2. - С.3-10.

75 Там же. - С.9.

76 Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы. - Т.2. - С.745, 747; Очерки развития социальной структуры УССР. 1917-1937. - К., 1987. - С.171.

77 Кульчицький С.В. Україна між двома війнами (1921-1939 рр.). - К., 1999. - С.243.

78 Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х - 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження. - Донецьк, 2003. - С.119.

79 Шпилюк В.А. Межреспубликанская миграция и сближение наций в СССР. - Львов, 1975. - С.43.

80 Минуле України: відновлені сторінки. - К., 1991. - С.164.

81 Кульчицький С.В., Максудов Сергій. Втрати населення України від голоду 1933 р. // Український історичний журнал. - 1991, № 2. - С.9.

82 Кульчицький С.В. Минуле України: відновлені сторінки. - С.160.

83 Mace James E. How Ukraine Was Permitted to Remember // The Ukrainian Quarterly, Vol. XLIX, No 2, Summer 1993. - P. 149.

84 Кульчицький С.В. Ще раз до питання про демогра-

фічні наслідки голоду 1932-1933 рр. в Україні // Український історичний журнал, 1995, № 5. - С.137, 139.

85 Там же. - С.140.

86 Пирожков С.И. Трудовой потенциал в демографическом измерении. - К., 1992. - С.63.

87 Население России в XX веке. Исторические очерки. Т.1. - С.272.

88 Перковский А.А., Пирожков С.И. К истории демографического развития 30-40-х годов (на примере Украинской ССР) // Экономика. Демография. Статистика. М., 1990. - С.183.

89 Население России в XX веке. Исторические очерки. - Т.1. - С.352.

90 Перковский А.Л., Пирожков С.И. Демографічні втрати Української РСР у 30-ті роки // Український історичний журнал. - 1989, № 8. - С.32.

91 Кульчицький С.В. Демографічні наслідки голоду 1933 р. на Україні. К., 1989. - С.13.

92 Wheatcroft S., Davies R. Population. // Davies R., Wheatcroft S., Harrison M. (eds). The Economic Transformation of the Soviet Union, 1913 - 1945. Cambridge, 1994. P.71-77.

93 Трагедия советской деревни. - Т.3. - С.885.

94 Кульчицький С.В. Трагічна статистика голоду // Голод 1932-1933 рр. на Україні: очима істориків, мовою документів. - С.78.

95 Осокина Е.А. Жертвы голода 1933 года: Сколько их? // История СССР. - 1991, № 5. - С.20.

96 Кондрашин В.В. Общие демографические потери деревни Поволжья во время голода 1932-1933 гг. // Тезисы докладов и сообщений VII Всесоюзной конференции по исторической демографии. Часть 1. Донецк, 14-16 мая 1991 г. - М., 1991. - С.51-52.

97 Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х - 1950-ті рр.). - С.119.

---

⁹⁸ Киселев И.Н. Демографические процессы в 30-е годы // Население России в XX веке. Исторические очерки. Т.1. - С.342.

⁹⁹ Жиромская В.Б. Население России в 1930-е годы: демографическая характеристика // Население России в XX веке. Исторические очерки. Т.1. - С.353, 380.

¹⁰⁰ РДАЕ. Ф.1562. Оп. 329. Спр. 256.

Розділ II

¹ Всесоюзная перепись населения 1937 г.: Краткие итоги. / АН СССР, Институт истории СССР; Сост. Н.Я.Араловец и др. - М., 1991. - С.5. На с.4-7 можна більш детально прочитати про ретельну та високопрофесійну підготовку перепису та ті труднощі, що малися у зв'язку з посиленням ідеологічного тиску в тогочасному суспільстві.

² Население России в XX веке. В 3-х т. / Т.1. - М.: "Российская политическая энциклопедия" (РОССПЭН), 2000. - С.351

³ Про оцінку та аргументи дослідників цього питання див у: Население России в XX веке. В 3-х т. / Т.1. - М.: "Российская политическая энциклопедия" (РОССПЭН), 2000. - С.355; також: Всесоюзная перепись населения 1937 г.: Краткие итоги. / АН СССР, Институт истории СССР; Сост. Н.Я.Араловец и др. - М., 1991. -С.19-20.

⁴ Население России. - С.346.

⁵ ЦДАГО України. Ф.1. Оп.20. Спр.6276. Арк.2.

⁶ Там же. - Спр.7163. Арк.2.

⁷ Про особливості національної політики у функціонуванні партійно-державного апарата див: Єфіменко Г.Г. Національні аспекти у формуванні компартійно-радянського апарату в УРСР (1932-1938) // Укр. іст. журнал. - 2000. - №5. - С.3-17; №6. - С.51-66.

⁸ ЦДАГО України. Ф.1. Оп.20. Спр.7163. Арк.1.